
WSCHODNI ROCZNIK HUMANISTYCZNY
TOM XX (2023), Nr 2
s. 87-117
doi: 10.36121/jmielnik.20.2023.2.087

Joanna Kumor-Mielnik
ORCID: 0000-0002-4428-9059
(Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II)

Budowa Kościoła-Pomnika w Kowlu pod wezwaniem św. Stanisława Biskupa i Męczennika w latach 1923-1935, w aspekcie realizacji polityki wschodniej (narodowościowej) państwa polskiego

Streszczenie: Celem artykułu jest przedstawienie budowy Kościoła-Pomnika pod wezwaniem św. Stanisława Biskupa i Męczennika w Kowlu w aspekcie realizacji polityki wschodniej państwa polskiego oraz na tle przemian społecznych, religijnych, politycznych i gospodarczych, które legły u podstaw narodzenia się inicjatywy wzniesienia monumentalnego kościoła o znaczeniu i zasięgu ogólnonarodowym. Idea budowy Kościoła-Pomnika wiązała się ściśle z przemianami narodowościowymi i wyznaniowymi zachodzącymi na Wołyniu po wojnie polsko-bolszewickiej. Wynikały one z realizacji polityki wschodniej państwa polskiego zmierzającej do odbudowy i umocnienia katolicyzmu i polskości na Wołyniu oraz zjednoczenia Kresów z resztą Polski. Symbolem tego miał być Kościół-Pomnik, którego budowa była z założenia zarazem sprawą katolicką i narodową.

Słowa kluczowe: kościół, parafia, budownictwo kościołów, województwa wschodnie w II RP

Construction of the Monument Church in Kowel dedicated to St. Stanisław Bishop and Martyr in the years 1923-1935, in the aspect of implementing the eastern (national) policy of the Polish state.

Annotation: The subject of the article is to present the construction of the Church-Monument dedicated to St. Stanislaus Bishop and Martyr in Kovel in terms of the implementation of the eastern policy of the Polish state and against the background of social, religious, political and economic changes, which were the basis for the birth of the idea of building a monumental church of nationwide significance and scope. The initiative to build the Church-Monument was closely related to the national and religious changes that took place in Volhynia after the Polish-Bolshevik war. They resulted from the implementation of the eastern policy of the Polish state, aimed at rebuilding and strengthening Catholicism and Polishness in Volhynia,

and unifying Kresy with the rest of Poland. The symbol of this was to be the Church-Monument, the construction of which was both a Catholic and a national matter.

Keywords: church, parish, church building, eastern voivodeships in the Second Polish Republic

Budowa Kościoła-Pomnika w Kowlu pod wezwaniem św. Stanisława Biskupa i Męczennika niewątpliwie wpisywała się w państwowy projekt odbudowy Kresów Wschodnich po I wojnie światowej, a szczególnie Wołynia.

Ten wielopłaszczyznowy plan zakładał oprócz dynamicznego rozwoju gospodarczego, przemysłowego i społecznego terenów wyniszczanych systematycznie w ciągu całego XIX stulecia ustawami i rozporządzeniami władz carskich, podjęcie szeregu działań mających prowadzić do odnowy i upowszechnienia kultury i oświaty polskiej oraz ugruntowania i umocnienia wyznania rzymskokatolickiego utożsamianego z polskością i będącego jej symbolem.

Zintensyfikowane prace w tym kierunku podjęto na obszarze utworzonego na mocy ustawy z 4 lutego 1921 r. województwa wołyńskiego z siedzibą w Łucku, które swoimi granicami objęło nieco mniej niż połowę obszaru guberni wołyńskiej (jej zachodnią część) sprzed 1914 r.¹

Granice województwa wołyńskiego pokrywały się z granicami diecezji łuckiej z siedzibą w Łucku, która na mocy konkordatu z 10 lutego 1925 r.², a następnie bulli cyrkumskrypcyjnej Piusa XI „*Vixdum Poloniae unitas*” została odłączona od diecezji żytomierskiej, z którą od 1798 r. była związana unią personalną. Ta ostatnia po pokoju ryskim z 1921 r., zatwierdzonym przez państwa ententy w 1923 r. znalazła się poza granicami Polski, po stronie sowieckiej³. Miasto Kowel od końca XVIII w. pełniło rolę stolicy dekanatu kowelskiego współorganizującego strukturę terytorialną diecezji łuckiej.

Idea budowy Kościoła-Pomnika była nacechowana symboliką i miała służyć sprawie narodowej, co stawiało ją na pierwszym miejscu, przed innymi świątyniami, nawet tymi o wyjątkowo cennych walorach artystycznych, jak w Ołyce, w Łucku – kościół katedralny, w Beresteczku, w Złoczówce, Nieświczu, Swojczowie, w Klewaniu, w Korcu, Dubnie, w Krzemieńcu, czy w Międzyrzeczu Koreckim⁴.

Ponadto szeroki społeczny zasięg budowy Kościoła-Pomnika oraz włączenie go w proces realizacji polityki państwowej na Kresach Wschodnich, sprawiał, że stawał się on najważniejszą budowlą sakralną nie tylko na Wołyniu, ale i w całej Polsce.

¹ W. Mędrzecki, *Przemiany społeczne i polityczne na Wołyniu w latach 1917-1921*, [w:] *Polacy i Kościół rzymskokatolicki na Wołyniu w latach 1918-1997. Materiały z międzynarodowej sesji naukowej zorganizowanej w Lublinie w dniach 9-10 grudnia 1997 r.*, oprac. L. Popek, Lublin 1999, s.181.

² S. Łukomski, *Konkordat zawarty dnia 10 lutego 1925 roku pomiędzy Stolicą Apostolską i Rzeczpospolitą Polską*, Łomża 1934; J. Wisłocki, *Konkordat polski z 1925 roku. Zagadnienia prawno-polityczne*, Poznań 1977.

³ M. Dąbrowska, *Diecezja łucka za rządów biskupa Adolfa Piotra Szelażka (1926-1945)*, [w:] *Sługa Boży biskup Adolf Piotr Szelażek. Życie, działalność i duchowość*, red. R. Dmowski, L. Zygnier, Ciechanów 2017, s. 54; M. Malinowski, B. Kołosok, *Zarys dziejów diecezji łuckiej oraz katedry św. Piotra i Pawła w Łucku. Ze słowem wstępnym Ks. Arcybiskupa Mariana Jaworskiego Metropolity Lwowskiego Obrządku Łacińskiego*, Kalwaria Zebrzydowska 1993, s. 23; F. Sznarbachowski, *Początek i dzieje Rzymsko-Katolickiej Diecezji Łucko-Żytomierskiej, obecnie Łuckiej w zarysie*, Warszawa 1926, s. 302-307.

⁴ M. Orłowicz, *Ilustrowany przewodnik po Wołyniu. Z 101 ilustracjami i mapką województwa, Łuck 1929*, s. 73-77.

Przedstawienie kwestii budowy Kościoła-Pomnika w Kowlu p.w. św. Stanisława BM w latach 1923-1935, w aspekcie realizacji polityki wschodniej (narodowościowej) państwa polskiego jest głównym zagadnieniem niniejszego artykułu. Jednak takie ujęcie tematu wymaga charakterystyki istotnych dla omawianej problematyki uwarunkowań gospodarczych, społeczno-politycznych i religijnych.

Z uwagi na te ważne kwestie, w niniejszy tekście wyodrębniono następujące zagadnienia: 1) Rozwój Kowla jako miasta strategicznie ważnego dla Polski; 2) Przemiany demograficzne, narodowościowe i wyznaniowe w Kowlu i powiecie kowelskim, które determinowały potrzebę budowy nowej świątyni; 3) Idea budowy kościoła w Kowlu a polityka wschodnia państwa polskiego; 4) Inicjatywa i realizacja budowy Kościoła-Pomnika; 5) Zasięg społeczny i źródła finansowania budowy.

Potrzebę przyjrzenia się bliżej tematyce budowy Kościoła-Pomnika w Kowlu i omówienia jej w szerszym kontekście uzasadnia całkowity brak takiego ujęcia w literaturze. Również niewiele informacji odnajdujemy w niej na temat samego kościoła, co prawda nie istniejącego obecnie, gdyż zburzonego przez Sowieców po II wojnie światowej, jednak jakże ważnego dla Polaków mieszkających na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej. Bezsprzecznie jego znaczenie dla ówczesnego społeczeństwa polskiego dorównywały wymowie i prestiżowi drugiego narodowego panteonu – Świątyni Opatrzności Bożej w Warszawie.

Mniej lub bardziej rozbudowane opisy Kościoła-Pomnika w Kowlu, albo tylko wzmianki o nim odnaleźć można w publikacjach: Eugeniusza Rachwalskiego⁵, Leona Popka⁶, Tadeusza Romanowskiego⁷, Mieczysława Orłowicza⁸.

Więcej literatury poświęcono kwestiom gospodarczym⁹, społeczno-politycznym, a w ramach zagadnień społecznych – przemianom demograficznym¹⁰, narodowościowym¹¹, czy procesom osadniczym¹² na Wołyniu, w powiecie Kowelskim oraz w samym Kowlu.

⁵ E. Rachwalski, *Kowel. Przewodnik historyczny*, Wrocław 2004, s. 110-114.

⁶ L. Popka, *Świątynie Wołynia. T. 1*, Lublin 1997, s. 100-103.

⁷ T. Romanowski, *Kowel i powiat kowelski. Krótki zarys historyczno-geograficzny*, [bmw 1936 r.], s. 73.

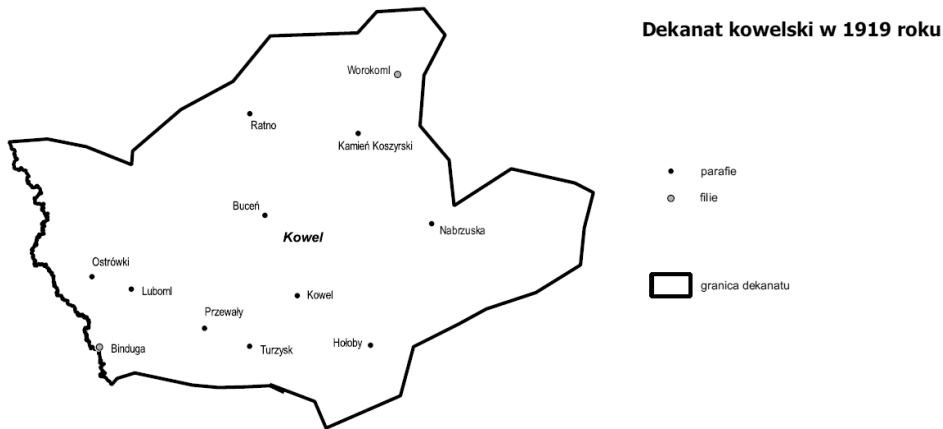
⁸ M. Orłowicz, dz. cyt., s. 87.

⁹ W. Ormicki, *Z geografii gospodarczej Wołynia*, „Rocznik Wołyński” 1(1930), s. 107-125.

¹⁰ H. Radlicz, *Uwagi o zaludnieniu wschodnich województw Rzeczypospolitej Polskiej*, „Kwartalnik Statystyczny”, 11(1934), z. 2, s. 279-365.

¹¹ A. Chojnowski, *Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921-1939*, Wrocław 1979; W. Mędrzecki, *Województwo wołyńskie 1921-1939. Elementy przemian cywilizacyjnych, społecznych i politycznych*, Wrocław 1988; Tenże, *Polacy na Wołyniu w okresie międzywojennym*, [w:] *Polacy i Kościół rzymskokatolicki na Wołyniu...*, s. 13-21; Tenże, *Przemiany społeczne i polityczne na Wołyniu w latach 1917-1921*, [w:] *Polacy i Kościół rzymskokatolicki na Wołyniu...*, s. 153-188; Tenże, *Polacy i ich Wołyń 1921-1939*, „Niepodległość i Pamięć” 27(2008), s. 125-151; G. Hryciuk, *Przemiany narodowościowe i ludnościowe w Galicji Wschodniej i na Wołyniu w latach 1931-1948*, Toruń 2005; J. Kęsik, *Województwo wołyńskie pod rządami Henryka Józefowskiego*, „Niepodległość i Pamięć” 27(2008), s. 177-203.

¹² J. Bonkowicz-Sittauer, *Osadnictwo wojskowe*, „Rocznik Wołyński” 3(1934), s. 516-550; J. Stobniak-Smogorzewska, *Kresowe osadnictwo wojskowe 1920-1945*, Warszawa 2003; J. Szabała, *Gospodarstwa osadników polskich na Wołyniu w latach 1921-1939*, „Rocznik Chełmski” 9(2003), s. 217-227; L. Głowacka, A. Cz. Żak, *Osadnictwo wojskowe na Wołyniu w latach 1921-1939 w świetle dokumentów Centralnego Archiwum Wojskowego*, „Biuletyn Wojskowej Służby Archiwalnej” 28(2006), s. 140-164; T. Epsztein, *Polska własność ziemiska na Ukrainie (gubernia kijowska, podolska i wołyńska) w 1890 r.*, Warszawa 2008.



Wśród wszystkich wymienionych publikacji na szczególną uwagę zasługuje artykuł Edwarda Rühle, (*Studjum powiatu kowelskiego*, „Rocznik Wołyński” 4-5(1936-1937) [wyd. 1937], s. 173-408), do którego odwołują się autorzy późniejszych opracowań, zwłaszcza tych dotyczących osadnictwa i kolonizacji na Wołyniu.

Kwestiom religijnym na obszarze diecezji łuckiej w okresie dwudziestolecia międzywojennego poświęcona jest bogata literatura, którą nie sposób w całości przytoczyć w tym miejscu, dlatego zacytowano tylko wybrane pozycje¹³.

Omawiając problematykę artykułu wykorzystano zarówno źródła archiwalne pochodzące z Archiwum Akt Nowych (dalej: AAN), z zespołu Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego (dalej: MWRiOP), jak i źródła drukowane, takie jak schematyzm diecezji łuckiej¹⁴, a także sięgnięto do cennych artykułów publikowanych w czasopismach i prasie, ukazującej się na terenie Wołynia w okresie dwudziestolecia międzywojennego. Z tej grupy źródeł wymienić należy: „Rocznik Wołyński”, „Wiadomości Turystyczne. Organ Polskiej i Wszechświatowej Turystyki. Województwo Wołyńskie”, „Przegląd Lubelsko-Kresowy. Ilustrowany dwutygodnik poświęcony życiu społecznemu, kulturalnemu i gospodarczemu na terenie województw: lubelskiego, wołyńskiego i poleskiego”, „Dziennik Wołyński”,

¹³ F. Sznarbachowski, *Początek i dzieje Rzymsko-Katolickiej Djecezji Łucko-Żytomierskiej, obecnie Łuckiej w zarysie*, Warszawa 1926; M. Dębowska, *Diecezja łucka za rządów biskupa Adolfa Piotra Szelążka (1926-1945)*, [w:] *Sługa Boży biskup Adolf Piotr Szelążek. Życie, działalność i duchowość*, red. R. Dmowski, L. Zygmier, Ciechanów 2017, s. 51-73; L. Popek, *Diecezja łucka w okresie międzywojennym i podczas II wojny światowej*, [w:] *Polacy i Kościół rzymskokatolicki na Wołyniu ...*, s. 23-46; R. Dzwonkowski, *Losy duchowieństwa katolickiego w ZSSR 1917-1939. Martyrologium*, Lublin 1998; R. Dzwonkowski, *Kościół katolicki w ZSSR 1917-1939. Zarys historii*, Lublin 1997.

¹⁴ *Dioecesis Luceoriensis et Zytomiriensis nec non Ecclesiae per Podoliam Anno Domini [1892, 1894, 1902, 1904-1907]; Elenchus Omnium Ecclesiarum et Universi Cleri Diocesum Luceoriensis et Zytomiriensis nec non Camenecensis Anno Domini [1910, 1914]; Elenchus Venerabilis Cleri Saecularis et Regularis Dioecesium Luceoriensis et Zytomiriensis Anno Domini 1920; Dioecesis Luceoriensis et Zytomiriensis nec non Ecclesiae per Podoliam Anno Domini [1921, 1923, 1925]; Elenchus Ecclesiarum et Venerabilis Cleri Saecularis et Regularis Dioecesis Luceoriensis pro Anno Domini [1926-1928]; Elenchus Ecclesiarum et Cleri Saecularis et Regularis Dioecesis Luceoriensis pro Anno Domini [1929-1938]; [Nie ukazały się schematyzm za lata: 1919, 1922, 1924]*

„Ziemia. Tygodnik Krajoznawczy Ilustrowany” oraz „Polski Pomnik Kresowy. Miesięcznik poświęcony sprawom aktualnym Wołynia”.

1. Rozwój Kowla jako miasta strategicznie ważnego dla Polski.

W strukturach administracji państwowej po trzecim rozbiore Polski Kowel pełnił funkcję miasta powiatowego¹⁵ najpierw w guberni wołyńskiej, a od 1921 r. w województwie wołyńskim. Był jednym z 19 miast tego województwa, i chociaż należał do najbardziej zaludnionych (obok Równego, Łucka, Włodzimierza, Krzemieńca) to nie posiadał zabytkowych budowli, przez co ówczesni autorzy opisujący zabytki Wołynia nie włączali go w poczet miast o walorach turystycznych, takich jak Ołyka, Ostróg, Dubno, Luboml, Łuck, Korzec, Wiśniowiec, Poczajów czy Krzemieniec¹⁶.

Wzrost znaczenia gospodarczego Kowla w okresie powojennym, będący skutkiem rozwoju zakładów przemysłowych, rozbudowy infrastruktury kolejowej i drogowej, bezpośrednio przełożył się na zwiększenie liczby jego mieszkańców, głównie narodowości polskiej i wyznania rzymskokatolickiego. Intensyfikacja przemian demograficznych, wyznaniowych i narodowościowych spowodowana napływem ludności z Polski centralnej, rozwojem kolonizacji cywilnej i wojskowej oraz przyrostem naturalnym przyczyniała się do repolonizacji Kowla, której ostatecznym wynikiem miał być wzrost świadomości oraz integracji narodowej wśród jego mieszkańców, rozwój polskiej kultury i oświaty oraz umocnienie wyznania rzymskokatolickiego.

Na przeszkodzie w osiągnięciu powyższych celów stał niedostatek łacińskich świątyń oraz mnogość cerkwi prawosławnych, co w pierwszej kolejności uzasadniało potrzebę budowy nowego kościoła w Kowlu, który miał służyć 10-tysięcznej rzeszy wiernych wyznania rzymskokatolickiego.

Kowel położony w zachodniej części województwa wołyńskiego był w okresie międzywojennym najważniejszym miastem Polesia Wołyńskiego¹⁷. Teren miasta wyróżniał się nie tylko dobrymi warunkami geomorfologicznymi, które sprzyjały rozwojowi rolnictwa i przemysłu, ale przede wszystkim o losach Kowla zadecydowało jego strategiczne położenie, które w zasadniczy sposób wpłynęło na rozbudowę sieci połączeń kolejowych i drogowych. Następstwem tych procesów był wzrost atrakcyjności i znaczenia gospodarczego oraz przemysłowego miasta, a także terenów podmiejskich dla ludności napływowej zza Bugu, z Polski centralnej, czy z Galicji.

Począwszy od okresu rozbiorowego przeobrażenia Kowla - miasta wielonarodowościowego i wielowyznaniowego wiązały się ściśle z historią Wołynia. Przez cały XIX w. Kowel współdziałając losy miast znajdujących się pod jarzmem caratu na tzw. ziemiach zabranych, pełnił jednocześnie funkcje samorządowe - był stolicą i siedzibą powiatu kowelskiego i jako jeden z 12 powiatów należał do guberni

¹⁵ T. Romanowski, dz. cyt., s. 60.

¹⁶ M. Szachówna, *Wołyń*, „Wiadomości Turystyczne. Organ Polskiej i Wszechświatowej Turystyki. Województwo Wołyńskie”, Rok II, Nr 1 (styczeń 1932), s. 2; Tamże, s. 1, 5.

¹⁷ H. Radlicz, dz. cyt., s. 287; M. Orłowicz, dz. cyt., s. 7; W. Ormicki, dz. cyt., s. 115.

wołyńskiej¹⁸. Po utworzeniu województwa wołyńskiego w 1921 r. powiat kowelski stał się jego najrozleglejszą jednostką administracyjną¹⁹ i był jednym z największych w Polsce (jego obszar wynosił 5681,4 km²)²⁰.

W okresie międzywojennym, według stanu na dzień 1 I 1933 r. w powiecie kowelskim znajdowały się tylko dwa miasta – Kowel i Ratno, które stanowiły gminy miejskie. Z kolei wsi na prawach gmin było 15, a pozostałych miejscowości 1125²¹. Usytuowanie Kowla w centrum powiatu, na skrzyżowaniach najważniejszych linii i dróg kolejowych²² czyniło go ważnym ośrodkiem gospodarczym, przemysłowym oraz miejscem docelowym migrującej ludności²³.

Rozwój Kowla poza wspomnianymi już czynnikami naturalnymi o wpływie miastotwórczym, takimi jak m. in. położenie geograficzne, uwarunkowania fizjograficzne²⁴, ukierunkowały i zdynamizowały wydarzenia wojenne, których stał się areną.

Kowel, zyskując na znaczeniu jako miasto obronne ze względu na swoje położenie oraz ważne strategicznie linie kolejowe został boleśnie doświadczony podczas I wojny światowej, a następnie wojny z Rosją sowiecką²⁵.

Gdy w 1915 r. front wojenny podzielił diecezję gubernię wołyńską na dwie części, część zachodnia z Kowlem i Włodzimierzem znalazła się pod okupacją państw centralnych, przy czym Kowel pozostawał w rękach niemieckich do 1918 r., natomiast większość terenu wraz z Włodzimierzem kontrolowali Austriacy²⁶.

W latach 1915-1918 powiat kowelski był także terenem ciężkich walk, przez który przemieszczały się linie frontów wojennych, a sam Kowel był miastem przyfrontowym, co doprowadziło go do gospodarczej ruiny. Na mocy traktatu brzeskiego z 9 lutego 1918 r. Kowel podobnie jak cały Wołyń wraz z Chełmszczyzną i Podlasiem został oddany Ukrainie, a od grudnia 1918 r. pozostawał pod rządami Dyktorii Ukrainskiej Republiki Ludowej i dopiero jesienią 1919 r. na skutek udanej ofensywy wojsk polskich znalazł się podobnie jak większa część guberni wołyńskiej w rękach polskich, jednak na krótko²⁷.

4 sierpnia 1920 r. podczas wojny polsko-sowieckiej Kowel został zajęty przez Armię Czerwoną, a 14 września 1920 r. ponownie zdobyty przez wojska polskie²⁸.

¹⁸ E. Rachwański, dz. cyt., s. 43.

¹⁹ W. Mędrzecki, *Przemiany społeczne i polityczne ...*, s. 181. [Na mocy ustawy z 4 lutego 1921 r. zostało utworzone województwo wołyńskie z siedzibą w Łucku składające się początkowo z 9 powiatów: włodzimierskiego, horochowskiego, dubieńskiego, kowelskiego, krzemienieckiego, łuckiego, lubomelskiego, ostrońskiego i rówieńskiego].

²⁰ E. Rachwański, dz. cyt., s. 45 [według danych autora obszar powiatu kowelskiego wynosił 5683 km²]; *Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej Statystyka Polski, Seria C, Zeszyt 70. Drugi Powszechny Spis Ludności z dn. 9 XII 1931 r. Mieszkania i Gospodarstwa Domowe. Ludność. Stosunki Zawodowe. Województwo wołyńskie*, Warszawa 1938, s. 2.

²¹ *Główny Urząd Statystyczny ...*, s. 3; T. Romanowski, dz. cyt., s. 39.

²² E. Rachwański, dz. cyt., s. 47.

²³ „Dziennik Wołyński” R. 3(1924), Nr 2, s. 2.

²⁴ W. Ormicki, dz. cyt., s. 119.

²⁵ E. Rachwański, dz. cyt., s. 29.

²⁶ W. Mędrzecki, *Przemiany społeczne i polityczne ...*, s. 158.

²⁷ J. Borzęcki, *Pokój ryski 1921 roku i kształtowanie się międzywojennej Europy Wschodniej*, Warszawa 2012, s. 57; E. Rachwański, dz. cyt., s. 60; M. Orłowicz, dz. cyt., s. 45-47; T. Romanowski, dz. cyt., s. 61.

²⁸ E. Rachwański, dz. cyt., s. 60.

Zmienne koleje losu Kowla, nie pozostawały bez wpływu na jego przeobrażenia demograficzne, narodowościowe i wyznaniowe, szczególnie widoczne w okresie powojennego odradzania się miasta. Współzależność tych przemian, dokonujących się równoległe, w tym samym czasie, dawała ważki argument do realizacji podjętej już w XIX w. inicjatywy budowy kościoła p.w. św. Stanisława BM w Kowlu.

Należy podkreślić, że do połowy XIX w. Kowel był miastem o niewielkim znaczeniu. Jedyne jego położenie w miejscu przeprawy przez rzekę Turję wyróżniało go spośród innych okolicznych miasteczek. Dopiero budowa linii kolejowych w 1873 r. do Brześcia i w 1877 r. do Warszawy przez Lublin przyczyniła się do stopniowej rozbudowy Kowla. Między Starym Kowlem a stacją kolejową założono nową dzielnicę obejmującą dawne przysiółki: Gliniankę i Zarzecze. Skupiało się w niej życie handlowe, większość urzędów i instytucji. Z kolei na wschód od stacji kolejowej powstało w okresie międzywojennym przedmieście o charakterze kolonii tzw. Drugi Kowel, zabudowane małymi parterowymi domkami zamieszkałymi głównie przez pracowników kolejowych²⁹.

Rozwój infrastruktury transportowej zapoczątkowany w latach 70-tych XIX w., a szczególnie powstanie węzła kolejowego łączącego Kowel z innymi ważnymi miastami kresowymi – Wilnem i Lwowem oraz z Polską centralną przyczynił się w głównej mierze do szybkiej odbudowy i uprzemysłowienia miasta po I wojnie światowej oraz do wzrostu jego znaczenia gospodarczego³⁰. Uzależniając przyszłość Kowla od sprawnie funkcjonujących szlaków komunikacyjnych, po zakończeniu działań wojennych w pierwszej kolejności przystąpiono do odbudowy dworca i węzła kolejowego³¹.

Dzięki rozbudowanej kolei Kowel stał się wielkim magazynem handlowym dla całego Wołynia, składnicą dla importowanych na Wołyń towarów. Na skutek tego stopniowo zwiększała się liczba urzędników, spowodowana dynamicznym rozwojem administracyjnym miasta³².

O szybkim tempie rozwoju miasta świadczyła także zwiększająca się liczba budynków mieszkalnych, których w 1867 r. było 594, pomiędzy 1910 a 1914 r. - 1000, z kolei w 1921 r. - 2018, a w 1931 - 2925³³.

2. Przemiany demograficzne, narodowościowe i wyznaniowe w Kowlu i powiecie kowelskim determinujące budowę nowej świątyni.

Dynamiczne zmiany dokonywały się również w przyroście naturalnym i gęstości zaludnienia. W 1897 r. na obszarze powiatu kowelskiego zamieszkiwały 184 222 osoby, z czego w samym Kowlu 17 697, a w gminach wiejskich powiatu - 166 525 osób. Gęstość zaludnienia w powiecie kowelskim wynosiła w tym roku 32 osoby na km². Ponieważ w czasie I wojny nastąpiło znaczne wyludnienie powiatu spowodowane ewakuacją ludności do Niemiec bądź Rosji, a po wojnie polsko-bolszewickiej główna fala

²⁹ E. Rühle, *Studjum powiatu kowelskiego*, „Rocznik Wołyński” 4-5(1936-1937) [wyd. 1937], s. 338-339, 383; *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski, t. IV, Warszawa 1883, s. 516-517; M. Orłowicz, dz. cyt., s. 145; T. Romanowski, dz. cyt., s. 70.

³⁰ E. Rachwalski, dz. cyt., s. 57.

³¹ M. Orłowicz, dz. cyt., [mapa bez nr strony]; E. Rachwalski, dz. cyt., s. 64; T. Romanowski, dz. cyt., s. 35-36.

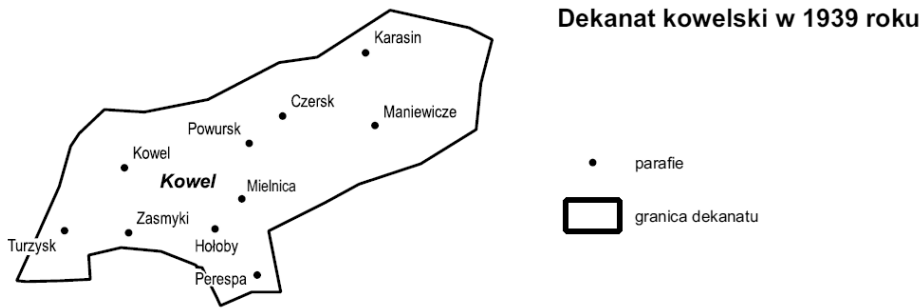
³² [K. W.], *O przyszłości Kowla*, „Przegląd Lubelsko-Kresowy” R. I(1925), Nr 6, s. 13-14.

³³ E. Rühle, dz. cyt., s. 339.

repatriantów nie zdążyła jeszcze napłynąć, liczba ludności odnotowana w 1921 r. w powiecie kowelskim była niższa niż w roku 1897 i wyniosła 170 020, natomiast w samym Kowlu była wyższa niż w końcu XIX w. i osiągnęła wartość 20 818³⁴.

W 1921 r. powiat kowelski w porównaniu z innymi powiatami województwa wołyńskiego był słabo zaludniony. Wskaźnik gęstości zaludnienia wynosił w nim zaledwie 45 osób na km²³⁵.

Szybki wzrost liczby ludności powiatu kowelskiego nastąpił w latach 1928-1931 i 1931-1936. W 1931 jej liczba osiągnęła wartość 255 095, a w 1936 r. odnotowano 271 614 mieszkańców. Miasto Kowel zamieszkiwało w 1931 r. 27 677 osób, a w 1936 ich liczba zwiększyła się do 31 935. Ludność powiatu wzrosła w latach 1921-1936 o 59,7 %, a miasta Kowla o 65 %. Wskaźnik gęstości zaludnienia powiatu podwyższył się w 1936 r. do 47,8 mieszkańców na m², a średni roczny przyrost naturalny zarejestrowany w latach 1928-1931 wyniósł 24 osoby na 1000 mieszkańców³⁶.



Kowel posiadał najniższy w powiecie średni przyrost naturalny wynoszący w latach 1928-1931 – 13,2 na 1000 mieszkańców. Z kolei gęstość zaludnienia była w nim najwyższa i przewyższała średnią gęstość w powiecie. W 1921 r. wynosiła 493 osoby na km², a w 1936 r. 756 osób na km²³⁷.

Oprócz ważnych zmian demograficznych jakie nastąpiły w okresie dwudziestolecia międzywojennego w powiecie kowelskim i samym Kowlu, decydujący wpływ na skuteczne przeciwdziałanie „rutenizacji” poprzez propagowanie wyznania rzymskokatolickiego i kultury polskiej miały przeobrażenia w strukturze wyznaniowej i narodowościowej.

W Kowlu począwszy od 1921 r. stosunki narodowościowe i wyznaniowe zmieniały się wraz z upływem lat na korzyść ludności polskiej i wyznania rzymskokatolickiego.

³⁴ Tamże, s. 340-341, 345; *Główny Urząd Statystyczny ...*, s. 2; *Spis ludności miasta Kowla w r. 1922 i jego wyniki* [brak autora], „Kwartalnik Statystyczny” T. 1 (1924), z. 1, s. 83. [W tekście podano, iż liczba ludności Kowla podana w spisie powszechnym z 1921 r. jest zaniżona i faktycznie wg obliczeń magistratu miasta Kowla przeprowadzonych 31 października 1922 r. wynosiła 25 458 osób, w tym mających obywatelstwo polskie 25 002 osób].

³⁵ L. Głowacka, A. Cz. Żak, dz. cyt., s. 143; T. Romanowski, dz. cyt., s. 40.

³⁶ E. Rühle, dz. cyt., s. 340-341; *Główny Urząd Statystyczny...*, s. 2.

³⁷ E. Rühle, dz. cyt., s. 341.

Odwrotna sytuacja miała miejsce w powiecie kowelskim, gdzie liczba ludności narodowości ukraińskiej stale wzrastała i pięciokrotnie przewyższała liczbę mieszkańców narodowości polskiej.

Jak wykazały wyniki pierwszego i drugiego spisu powszechnego z 1921 r. i 1931 r. oraz dane administracyjne z 1936 r., w stolicy powiatu kowelskiego mieszkańców narodowości polskiej systematycznie przybywało. Ich najintensywniejszy przyrost o 125 % nastąpił pomiędzy rokiem 1921, a 1931. W 1921 r. mieszkańcy narodowości polskiej stanowili w Kowlu 22,2 % (4640 osób) i znacznie przeważali nad ludnością narodowości ukraińskiej (Rusini), której udział wynosił 13,9 % (2901 osób). Narodowość rosyjska stanowiła zaledwie 3,3 % (683 osoby). Największy odsetek przez cały badany okres wykazywała ludność narodowości żydowskiej 60,2 % (12 504 osoby)³⁸.

W 1931 r. udział ludności narodowości polskiej mieszkającej w Kowlu zwiększył się do 37,1 % (10 295 osób) i w 1936 r. pozostał na podobnym poziomie. W tym samym roku odsetek Ukraińców zamieszkujących Kowel zmniejszył się do 9 % (2483 osób)³⁹.

Struktura wyznaniowa ludności województwa wołyńskiego, jak zauważają badacze odpowiadała składowi narodowościowemu. Prawosławie dominowało na północnym zachodzie i południowym wschodzie, natomiast katolicy zamieszkiwali w środkowym pasie Wołynia⁴⁰. W strukturze wyznaniowej Kowla ta reguła nie znalazła potwierdzenia. W mieście leżącym nie w środkowym pasie Wołynia, lecz na północnym zachodzie liczba katolików znacznie przewyższała liczbę wyznawców prawosławia. Z kolei w odniesieniu do powiatu kowelskiego proporcje te były całkowicie odwrotne.

W Kowlu najliczniejszą grupę w stosunku do ogółu wyznań stanowili w 1931 r. wyznawcy religii mojżeszowej 46,4 %, natomiast w powiecie kowelskim było ich znacznie mniej 10,5 % bowiem skupiali się głównie w miastach, a miasta w powiecie były tylko dwa: Kowel i Ratno.

Udział wyznania rzymskokatolickiego i ormiańskokatolickiego w ogólnej liczbie wyznawców Kowla w 1931 r. był porównywalny do udziału procentowego narodowości polskiej i wynosił 34,8 %. W powiecie był znacznie niższy dając wynik 13,8%.

Trzecią pozycję pod względem liczebności zajmowali w Kowlu prawosławni, którzy stanowili 17,6 %, a zatem było ich o połowę mniej niż łacinników, natomiast w powiecie kowelskim co najmniej pięciokrotnie przewyższali liczbę łacinników stanowiąc 72,6 %.

Wyznanie greckokatolickie i obrządek wschodni kościoła katolickiego stanowiły niespełna 0,4 % w Kowlu, a w powiecie 0,95 %.

W odniesieniu do roku 1921 w Kowlu odsetek rzymskich katolików zwiększył się w 1931 r. o 15,6 %, wyznawców religii mojżeszowej zmniejszył się o 14,9%, prawosławnych spadł o 1,4 %.

W powiecie kowelskim w ciągu powojennego dziesięciolecia odsetek rzymskich katolików zwiększył się o 5 %, wyznawców religii mojżeszowej spadł o 3,2 %, prawosławnych zmalał o 3,6%.

Dane dotyczące struktury wyznaniowej Kowla i powiatu kowelskiego w 1921 i 1931 r. przedstawiają poniższe tabele. Wykres w skali logarytmicznej obrazuje różnice w statystyce wyznaniowej miasta i powiatu w 1931 r.

³⁸ Tamże, s. 345-348.

³⁹ Tamże.

⁴⁰ L. Popek, *Diecezja łucka ...*, s. 27.

Tabela nr 1. Statystyka wyznań w Kowlu i powiecie kowelskim w 1931 r.

wyznanie w 1931 r.	Ilość wiernych w Kowlu	%	Ilość wiernych w powiecie	%
mojżeszowe	12842	46,4	26719	10,5
rzymskokatolickie i ormiańskokatolickie	9638	34,8	35191	13,8
prawosławne	4875	17,6	185305	72,6
greckokatolickie i obrządek wschodni kościoła katolickiego	110	0,4	2412	0,95
ewangelickoauugsburskie	63	0,2	2330	0,9
ewangelickie bez bliższego określenia	61		736	
inne chrześcijańskie	31		1833	
nieokreślone oraz bezwyznaniowi	20		47	
ewangelickoreformowane	16		305	
nie podane	10		181	
inne niechrześcijańskie	8		9	
ewangelickounijne	3		27	
Ogółem	27677	100	255095	100

Źródło: Obliczenia procentowe własne na podstawie: Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej *Statystyka Polski, Seria C, Zeszyt 70. Drugi Powszechny Spis Ludności z dn. 9 XII 1931 r. Mieszkania i Gospodarstwa Domowe. Ludność. Stosunki Zawodowe. Województwo wołyńskie*, Warszawa 1938, s. 25-26.

Tabela 2: Statystyka wyznań w Kowlu i powiecie kowelskim w 1921 r.

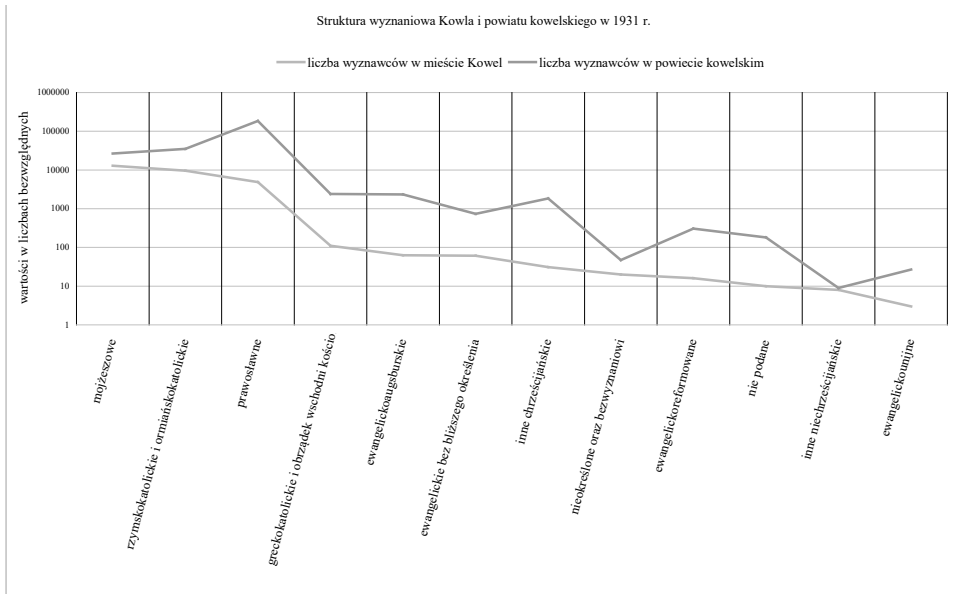
wyznanie w 1921 r.	Ilość wiernych w Kowlu	%	Ilość wiernych w powiecie	%
mojżeszowe	12758	61,3	23253	13,7
rzymskokatolickie	4000	19,2	14926	8,75
prawosławne	3957	19	129524	76,2
ewangelickie	95	0,5	2226	1,3
greckokatolickie	7		74	0,05
inne	1		17	
Ogółem	20818	100	170020	100

Źródło: E. Rühle, *Studjum powiatu kowelskiego*, „Rocznik Wołyński” 4-5(1936-1937) [wyd. 1937], s. 353.

Wzrost liczby rzymsko-katolików narodowości polskiej w latach 1921-1931 oraz w latach 1931-1936 obserwowany w Kowlu i powiecie kowelskim, a jednocześnie spadek odsetka ludności prawosławnej i mojżeszowej, wiązał się jak pisze E. Rühle, ze zmianami politycznymi jakie na obszarze powiatu i miasta dokonywały się przez ostatnie dwa dziesięciolecia⁴¹.

⁴¹ E. Rühle, dz. cyt., s. 356-357.

Wykres nr 1. Struktura wyznaniowa Kowla i powiatu kowelskiego w 1931 r.



Wpływy polityczne implikowały z kolei rozwój zakładów przemysłowych w Kowlu, gdzie znajdowało się największe ich skupisko w skali całego powiatu (2097zakładów na 3940 w całym powiecie)⁴². Rozwinęły się też najważniejsze gałęzie przemysłu, co niewątpliwie przyciągało ludzi wykwalifikowanych do pracy w różnych branżach i zarazem przyczyniało się do zwiększenia liczby mieszkańców i gęstości zaludnienia, a także do wzrostu świadomości oraz integracji narodowej wśród mieszkańców Kowla.

Dla skutecznej realizacji polityki wschodniej państwa polskiego na Wołyniu, Marszałek Józef Piłsudski powołał w 1928 r. na stanowisko wojewody wołyńskiego człowieka ze swojego obozu politycznego Henryka Jana Józewskiego (1892-1981), któremu powierzył realizację programu polityki narodowościowej państwa polskiego, dążącej do asymilacji państwowej i jak najpełniejszej integracji Wołynia z resztą kraju. Józewski pełnił funkcję wojewody do 1938 r.⁴³

Ze względu na niski po I wojnie światowej stopień świadomości narodowej mieszkańców Polesia Wołyńskiego, zauważalny szczególnie u ludności autochtonicznej, głównie chłopów i szlachty zagrodowej wyznania katolickiego, podjęto działania w kierunku ich repolonizacji, którą na szerszą skalę przeprowadzono dopiero w drugiej połowie lat 30-tych⁴⁴. Towarzyszyły jej dobrowolne konwersje byłych unitów oraz

⁴² Tamże, s. 374-380.

⁴³ J. Kęsik, *Województwo wołyńskie pod rządami Henryka Józewskiego*, „Niepodległość i Pamięć” 15(2008), Nr 1(27), s. 177-203.

⁴⁴ Tamże, s. 180.

rzymskich katolików przymuszonych w okresie rozbiorów do porzucenia swojego wyznania i przejścia na prawosławie⁴⁵.

Akcję repolonizacyjną na Wołyniu poprzedziły migracje ludności związane głównie z kolonizacją wojskową, w niewielkim stopniu cywilną.

Napływ osadników wojskowych oraz cywilnych bezpośrednio oddziaływał zarówno na przemiany demograficzne, w tym na zwiększenie i zdynamizowanie przyrostu naturalnego i gęstości zaludnienia, jak i na widoczne przeobrażenia w strukturze wyznaniowej i narodowościowej.

Oprócz ludności autochtonicznej, głównie rolniczej, kolejarzy i robotników zatrudnianych do odbudowy i rozbudowy linii kolejowych oraz pracowników zakładów przemysłowych, opieką duszpasterską parafia kowelska obejmowała także osadników.

Zapewnienie osadnikom tak wojskowym, jak i cywilnym możliwości zaspokajania potrzeb religijnych w rzymskokatolickiej świątyni mogło zagwarantować akcji osadniczej pełne powodzenie, w aspekcie umacniania wyznania rzymskokatolickiego na Wołyniu, które pod koniec XIX w. było na terenach przylegających do Królestwa Polskiego mocno osłabione. W powiecie kowelskim katolicy stanowili wówczas 4,7 % ogółu wyznań⁴⁶.

Powojenny wzrost liczby ludności etnicznie polskiej wyznania rzymskokatolickiego w województwie wołyńskim był m. in. skutkiem kolonizacji wojskowej na ziemiach wschodnich II Rzeczypospolitej, którą zapoczątkowała *Ustawa z 17 grudnia 1920 r. o nadaniu ziemi żołnierzom Wojska Polskiego*⁴⁷. Zgodnie z tenorem tejże ustawy ziemię mogli za darmo otrzymać inwalidzi i żołnierze wojska polskiego szczególnie zasłużeni oraz żołnierze, którzy dobrowolnie wstąpili do wojska polskiego i odbyli służbę frontową. Z kolei wszyscy inni żołnierze mogli ziemię nabywać odpłatnie, o ile nie byli wcześniej karani za przestępstwa państwowe, wojskowe i kryminalne. Czternaście artykułów tejże ustawy określało zasady na jakich koloniści wojskowi mogli otrzymać ziemię od państwa polskiego⁴⁸.

Koloniści przesiedleni głównie z Polski centralnej i południowej⁴⁹ na Kresy Wschodnie, w tym w okolice Kowla na Wołyniu mieli nie tylko spowodować wzrost liczby ludności polskiej na terenach o dużym zróżnicowaniu narodowościowym i wyznaniowym, gdzie przeważała ludność ukraińska wyznania prawosławnego⁵⁰, ale także przyczynić się do rozwoju gospodarczego, kulturalnego i społecznego Wołynia, do

⁴⁵ G. Hryciuk, dz. cyt., s. 158-159.

⁴⁶ E. Maliszewski, *Zywiol Polski na Wołyniu*, „Ziemia. Tygodnik Krajoznawczy Ilustrowany” Rok V, 1919, Nr 44-52, 31 grudnia 1919 r., s. 619-621.

⁴⁷ Dziennik Ustaw 1921 nr 4 poz. 18, s. 40-41; J. Szabała, dz. cyt., s. 217; J. Bonkowicz-Sittauer, dz. cyt., s. 521-522; L. Głowacka, A. Cz. Żak, dz. cyt., s. 141; J. Stobniak-Smogorzewska, dz. cyt., s. 20; J. Kęsik, dz. cyt., s. 181.

⁴⁸ Dziennik Ustaw 1921 nr 4 poz. 18, s. 40-41.

⁴⁹ J. Bonkowicz-Sittauer, dz. cyt., s. 522 [Autor w rozdziale *Kim są osadnicy* szczegółowo omawia ich pochodzenie, wykształcenie, stopnie wojskowe, pełnione funkcje społeczne].

⁵⁰ E. Rühle, dz. cyt., s. 345, 353 [W 1897 r. Kowel liczył 17 697 mieszkańców, wśród których wyznawców prawosławia było 7 107, a rzymskich katolików 1715. Dla 2093 mieszkańców językiem ojczystym był ukraiński, a dla 1651 językiem ojczystym był język polski]; *Główny Urząd Statystyczny ...*, s. 22 [W 1931 r. najliczniejszą grupę w województwie wołyńskim stanowili wyznawcy prawosławia posługujący się językiem ukraińskim. Na ogólną liczbę 2 085 574 mieszkańców województwa wołyńskiego, prawosławnych było 1 455 882, a ludności wyznania rzymskokatolickiego i ormiańskokatolickiego 327 856]

ugruntowania i upowszechniania kultury polskiej oraz umacniania religii rzymskokatolickiej utożsamianej z narodowością polską.

Odbudowa niszczonego przez półtora wieku dorobku duchowego, kulturowego i materialnego Polski na Wołyniu wymagała ogromnego wysiłku, którego ciężar złożyło w znacznym stopniu na barki osadników wojskowych. Ich zadaniem oprócz tworzenia unowocześnionych gospodarstw i odbudowy starych była także praca na niwie społeczno-kulturalnej, piastowanie urzędów w administracji państwowej (uczestnictwo w życiu samorządowym), zaangażowanie w rozwój przemysłu, a także wzmacnianie ochrony wschodniej granicy II Rzeczypospolitej⁵¹. Sukcesem akcji osadniczej miała być ekspansja i wzmocnienie potencjału polskiego, polskiego stanu posiadania na kolonizowanym terenie⁵².

Województwo wołyńskie było jednym z głównych terenów akcji osadniczej⁵³.

Wynikało to z faktu, iż w II połowie XIX w, na skutek działań zaborcy rosyjskiego polska własność prywatna na obszarze guberni wołyńskiej zmniejszyła się o połowę, co oznaczało, że coraz mniej majątków ziemskich pozostawało w rękach Polaków⁵⁴. Rząd rosyjski prowadząc politykę „odpolszczenia” Wołynia wydał przepisy prawne z 14 marca 1892 r. i 19 marca 1895 r., które zakazywały, „przesiedleńcom z Królestwa Polskiego” nabywania i dzierżawienia gruntów na Wołyniu. Rozporządzenia te kategorycznie zabraniały kupowania i dzierżawienia ziemi na Wołyniu: wychodźcom zagranicznym, którzy przyjęli poddaństwo rosyjskie oraz przesiedleńcom z „gubernij priwislińskich”, przy czym generał-gubernator kijowski otrzymał prawo wysiedlenia sądowego lub administracyjnego osób winnych przekroczenia niniejszego przepisu. W ten sposób brutalnymi rozporządzeniami i zakazami rząd carski całkowicie zahamował polskie osadnictwo na Wołyniu⁵⁵.

W latach 20-tych XX w. najszerzej akcją osadniczą został objęty Wołyń, gdzie obszar zajęty pod osady wojskowe wyniósł 46 000 ha. (spośród 125 tys. ha przeznaczonych dla kolonistów na Kresach wschodnich). Powstało na nim 3278 gospodarstw osadniczych na ogólną ich liczbę 7918⁵⁶. W powiecie kowelskim na cele osadnictwa wojskowego przeznaczono 3671,20 ha ziemi, na których powstały 174 osady⁵⁷.

Równoległe do kolonizacji wojskowej następował napływ osadników cywilnych, którzy najliczniej zamieszkali w powiatach zdołbunowskim, włodzimierskim i kowelskim. W powiecie kowelskim objęli oni obszar 4480,20 ha ziemi zakładając 535 gospodarstw⁵⁸.

⁵¹ J. Szabała, dz. cyt., s. 218; J. Bonkowicz-Sittauer, dz. cyt., s. 520; L. Głowacka, A. Cz. Żak, dz. cyt., s. 150-151.

⁵² J. Bonkowicz-Sittauer, dz. cyt., s. 536-538.

⁵³ L. Głowacka, A. Cz. Żak, dz. cyt., s. 142.

⁵⁴ T. Epsztein, dz. cyt., s. 20. [szersza analiza problemu na s. 20-37].

⁵⁵ E. Maliszewski, dz. cyt., s. 619-620.

⁵⁶ J. Bonkowicz-Sittauer, dz. cyt., s. 529.

⁵⁷ Tamże, s. 542; J. Szabała, dz. cyt., s. 221 [autor dla powiatu kowelskiego podał nieprawidłową liczbę 6371,20. Prawidłowa to 3671, gdyż taka widnieje w cytowanym przez autora artykule]; L. Głowacka, A. Cz. Żak, dz. cyt., s. 153-156 [Według danych statystycznych podawanych przez autorów, w 1939 r. na Wołyniu mieszkało około 17,7 tys. osadników wojskowych i cywilnych w ponad 3500 osadach. W powiecie kowelskim powstało według stanu na rok 1933 - 169 osad].

⁵⁸ J. Szabała, dz. cyt., s. 224-225.

Łącznie w powiecie kowelskim osadnicy wojskowi i cywilni zagospodarowali powierzchnię 8151,4 ha.

Osadnicy przybywający w okolice Kowla na Wołyniu włączali się w budowę Świątyni-Pomnika, w której mieli nie tylko zaspokajać potrzeby duchowe, ale także czcić pamięć poległych w minionych wiekach obrońców ojczyzny i oddawać hołd współczesnym żołnierzom-bohaterom narodowym. Świątynia miała też być symbolem wdzięczności narodu polskiego za żołnierski trud. Osadników wojskowych, jak zauważają badacze problematyki związanej z akcją osadniczą na Wołyniu cechowało duże poczucie misji propaństwowej, gospodarczej i społeczno-kulturalnej⁵⁹, z czego również wynikało ich zaangażowanie w budowę Kościoła-Pomnika kowelskiego.

Procesy te miały swoje źródło w uwarunkowaniach politycznych. Opierały się na założeniach wschodniej polityki państwa mającej spowodować wzrost liczby mieszkańców głównie narodowości polskiej i wyznania rzymskokatolickiego, zwiększyć ich wpływ na ludność autochtoniczną, zmienić proporcje narodowościowe, a przez to wzmocnić potencjał polski zdominowany dotychczas przez Rusinów i wyznawców prawosławia⁶⁰. Jak podkreślał w 1928 r. ks. infułat Feliks Sznarbachowski, budowniczy kościoła w Kowlu, naród miała cechować spójna aspiracji i pragnień, zespolenie idei narodowej z katolickością, a wyrazem tego zjednoczenia wszystkich Polaków na Kresach miał być Kościół-Pomnik⁶¹.

Przedstawione przemiany demograficzne, narodowościowe, wyznaniowe oraz polityczne były podstawowym argumentem za budową nowej, okazałej świątyni w Kowlu.

3. Idea budowy kościoła w Kowlu a polityka wschodnia państwa polskiego.

Idea budowy Kościoła-Pomnika w Kowlu była zbieżna z polityką wschodnią państwa polskiego, była jednym z ogniw w łańcuchu działań podejmowanych na rzecz zjednoczenia Kresów Wschodnich z resztą Polski.

Już sama nazwa świątyni kowelskiej „Kościół-Pomnik” jak pisał ks. Karol Antoni Zych proboszcz z Włodzimierza Wołyńskiego wyrażała „trwałego, świadczącego o tężyznie i mocy niespożytego ducha narodu polskiego” ale także była przypieczętowaniem „wiekuistej łączności Wołynia z Macierzą”⁶².

Kościół-Pomnik miał symbolizować pamięć o tych wszystkich, którzy przez wieki na Kresach wschodnich przelewali swą krew za Polskę, miał być manifestacją polskości.

Jak podkreślał Komitet Budowy Kościoła w Kowlu prosząc w odezwie do Polaków o finansowe wsparcie budowy, nazwa Kościół – Pomnik „ma być wyrazem uczuć, jakie cały Naród Polski żywi do poległych bohaterów o wolność Polski na rozległych polach kresowych”⁶³.

Akcentując znaczenie budowy Kościoła, podniesionego do rangi pomnika narodowego apelowano o zaangażowanie wszystkich Polaków w prace nad realizacją tego

⁵⁹ L. Głowacka, A. Cz. Żak, dz. cyt., s. 151.

⁶⁰ A. Chojnowski, dz. cyt., s. 45-47.

⁶¹ F. Sznarbachowski, *W Jedności siła*, „Polski Pomnik Kresowy” R. 1 (1923), Nr 2, s. 2.

⁶² K. A. Zych, *Kościół-Pomnik*, „Polski Pomnik Kresowy” R. 1(1923), Nr 2, s. 4.

⁶³ „Polski Pomnik Kresowy” R. 2(1925), Nr 4-5(10-11) (kwiecień i maj), s. 4. (*Ludzie małej wiary, czego się boicie ? Komitet Budowy Kościoła w Kowlu*).

monumentalnego obiektu sakralnego, największego na Kresach i jednego z największych w Polsce.

Kościół w Kowlu miał do spełnienia misję narodową i religijną, o której pisał na pierwszych stronach miesięcznika poświęconego sprawie budowy Kościoła-Pomnika wspomniany już proboszcz włodzimierski:

Wiedząc o tem, że Kresy Wschodnie są śpichlerzem Polski i zakończeniem jej granic, wszyscy pamiętać powinniśmy o tem, co wzmacnia siły duchowe ludu kresowego, co daje tężyznę i moc należytą do wstrzymania i wytrzymania napaści wrogich. Kościół katolicki był zawsze ostoją polskości wogóle, a Kresów najbardziej może. M.[iasto] Kowle nie posiada odpowiedniej świątyni, lud polski i katolicki nie ma gdzie się zgromadzić dla pokrzepienia ducha, dla otrzymania zachęty do pracy dla dobra ogólnego. [...].

Potrzeba nam zmanifestować publicznie polskość Wołynia, który zamieszkuje różnorodna i różnojęzyczna ludność, potrzeba nam jak najwięcej świątyń katolickich, któreby nad zielonemi kopułami licznie rozsianych cerkwi i cerkiewek panowały⁶⁴.

Najszerzej cel budowy Kościoła-Pomnika w Kowlu scharakteryzował sam jego budowniczy ks. infulat Feliks Sznarbachowski w odezwie „Do wszystkich gniazd Sokolich w Polsce, Ameryce, Francji i po całym świecie rozproszonych⁶⁵ oraz „Do wszystkich Ziemi w Polsce⁶⁶.”

Kościół-Pomnik zgodnie jego z koncepcją to:

Mauzoleum, fundowane dla tych wszystkich bohaterów polskich, którzy od czasów najdawniejszych, od pierwszego zarania naszego bytu dziejowego, aż po dzień dzisiejszy na Kresach Wołyńskich kości swoje w obronie niezależności wielkiej Ojczyzny naszej złożyli.

Kościół-Pomnik na Wołyniu, to tryumf polskości na Kresach Wołyńskich, gdzie żywiły obce starają się za wszelką cenę zmniejszyć tę polskość.

Kościół-Pomnik, to pomnik kultury polskiej, pomnik światła, jakie krzewiło zasady miłości i zgody bratniej, od czasów najdawniejszych, aż po dzień dzisiejszy.

Kościół-Pomnik, to ostoja katolicyzmu, z której po wsze czasy promieniować będzie światło nauki Chrystusa, oświecając prostaczków i krzepiąc serca zwątpiałym.

Kościół-Pomnik, to przyszłe arcydzieło sztuki i architektury polskiej [...].⁶⁷

Należące do szczególnie kontrowersyjnych w II RP kwestie narodowościowe na Kresach wymagały od polskich mężów stanu wypracowania odpowiedniego programu polityki w tym zakresie. Jedynym gabinetem parlamentarnym, który szczegółowo nakreślił linię postępowania, zmierzającą do umocnienia narodowego charakte-

⁶⁴ K. A. Zych, dz. cyt., s. 4-5.

⁶⁵ F. Sznarbachowski, *Do wszystkich gniazd Sokolich w Polsce, Ameryce, Francji i po całym świecie rozproszonych*, „Polski Pomnik Kresowy” R. 2(1925), Nr 8, s. 1.

⁶⁶ F. Sznarbachowski, *Do wszystkich Ziemi w Polsce*, „Polski Pomnik Kresowy” R. 2(1925), Nr 9, s. 1.

⁶⁷ F. Sznarbachowski, *Do wszystkich gniazd Sokolich ...*, s. 1-2.

ru państwa i ograniczenia praw mniejszości był rząd Wincentego Witosa utworzony 28 maja 1923 r.⁶⁸.

Podpisany w maju 1923 r. pakt lanckoroński zawierał postulaty ograniczenia prawnego, kulturalnego i ekonomicznego stanu posiadania mniejszości narodowych, wzmocnienia pozycji ludności polskiej oraz rozszerzenia uprawnień Kościoła katolickiego kosztem innych wyznań⁶⁹.

Polityka narodowościowa rządu Władysława Grabskiego utworzonego 19 grudnia 1923 r. po ustąpieniu gabinetu Witosa, podążając drogą kompromisu zmierzała do zabezpieczenia integralności państwa godząc się na ustępstwa na rzecz mniejszości narodowych. Celem takiej polityki miało być umocnienie w społeczeństwie ukraińskim tendencji ugodowych mających przyczynić się do likwidacji ruchu partyzanckiego na Wołyniu i ziemiach białoruskich (wystąpień białoruskich i ukraińskich chłopów), a jednocześnie umocnienia na wschodzie polskiego stanu posiadania⁷⁰.

Oparciem dla narodowościowej polityki rządu miał być konkordat z 1925 r., co pokazały prace nad jego projektem. Rząd zmierzał do utrzymania, bądź utworzenia silnych diecezji łacińskich na Kresach Wschodnich⁷¹. W trakcie negocjacji czynił starania o ograniczenie wpływu unitów na rzecz obrządku rzymskiego, co znalazło swój wyraz w projekcie art. 9 konkordatu autorstwa Władysława Abrahama, który w proponowanej przez niego wersji nie został ostatecznie przyjęty⁷².

Prace nad konkordatem ujawniły dążenia rządu do zagwarantowania państwu całkowitego wpływu na obsadę wszystkich urzędów kościelnych. Uzasadniano to trudnościami, jakie przysparzają administracji państwowej mniejszości wyznaniowej na Kresach Wschodnich. Ostatecznie w artykule 19. konkordatu państwu zapewniono prawo zgłaszania zastrzeżeń tylko w stosunku do urzędów proboszczowskich. W ten sposób ograniczono władzom kościelnym prawo swobodnego nadawania beneficjów proboszczowskich i zobowiązano je do każdorazowego upewniania się, czy rząd nie podnosi zastrzeżeń wobec kandydata na beneficjum proboszczowskie⁷³.

Po przewrocie majowym zwolennikiem państwowo-asymilacyjnego oddziaływania na mniejszości narodowe był Marszałek Józef Piłsudski, który podkreślał konieczność zapewnienia językowi polskiemu praw jedyne go języka urzędowego, bronił idei osadnictwa na wschodzie, położył nacisk na politykę personalną obsadzając wysokie stanowiska w administracji państwowej ludźmi ze swojego obozu⁷⁴, czego przykładem był wybór na stanowisko wojewody wołyńskiego w 1928 r. Henryka Jana Józewskiego, będącego wcześniej szefem Gabinetu Prezesa Rady Ministrów⁷⁵.

⁶⁸ A. Chojnowski, dz. cyt., s. 27.

⁶⁹ Tamże, s. 33.

⁷⁰ Tamże, s. 36-40

⁷¹ J. Wisłocki, *Konkordat polski ...*, s. 160.

⁷² Tamże, s. 158, 240 [Projekt Władysława Abrahama Art. IX Konkordatu mówił, że „Katolicy obrządków wschodnich, przebywający poza swymi diecezjami, pozostawac będą pod zarządem miejscowej władzy kościelnej, a w miejscowościach nie posiadających żadnego kościoła lub duchownego ich obrządku będą mogli bez przeszkód stosować się do obrządku łacińskiego. Duchowni obrządków wschodnich, przebywający poza diecezjami tych obrządków, podlegac będą miejscowemu Ordynariuszowi obrządku łacińskiego]

⁷³ J. Wisłocki, *Konkordat polski ...*, s. 178, 194.

⁷⁴ A. Chojnowski, dz. cyt., s. 72-73.

⁷⁵ Tamże, s. 92.

Za urzędowania wojewody Józewskiego, w ramach powojennej kompleksowej odbudowy Wołynia podjęto szereg przedsięwzięć budowlanych, gospodarczych, społecznych mających przyspieszyć proces kształtowania się nowoczesnych wspólnot narodowych, mających nadrobić zapóźnienia cywilizacyjne wynikające z represyjnej polityki Rosji carskiej, która przez wiele lat hamowała rozwój świadomości narodowej ludności Wołynia⁷⁶.

Ważka rola przeciwdziałania „rutenizacji” poprzez propagowanie wyznania rzymskokatolickiego, przypadła biskupom, duchowieństwu i wiernym obrządku łacińskiego. W wielu parafiach przeprowadzano remonty kościołów, budowano nowe kaplice i świątynie. Znamienitym tego przykładem była budowa kościoła w Kowlu⁷⁷, który miał pełnić misję narodową i katolicką, miał służyć „spotęgowaniu polskości na Kresach Wołyńskich”⁷⁸.

4. Inicjatywa i realizacja budowy Kościoła-Pomnika

Inicjatywa budowy murowanego kościoła w Kowlu, odpowiedniego do rozmiarów parafii, mogącego pomieścić w swoich murach rzeszę wiernych zrodziła się już w połowie XIX w., kiedy miasto zaczęło rozwijać się przemysłowo, handlowo i gospodarczo, a ciasna, drewniana świątynia parafialna p.w. św. Anny, ufundowana w 1551 r. przez królową Bonę, spalona i w 1854 r. prowizorycznie odbudowana, nie mogła nadal służyć tak licznym parafianom, których liczba począwszy od końca XIX w. stale i bardzo dynamicznie rosła⁷⁹. Od 1892 do 1938 r. zwiększyła się siedmiokrotnie, z 2387 w 1892 r. do 14 782 w 1938 r.⁸⁰

Wzrost ten w wybranych latach przedstawia tabela oraz wykres. Dodatkowo dla pokazania proporcji, liczbę wiernych w parafii Kowel przedstawiono na tle liczby wiernych w dekanacie kowelskim. Warto przy tym dodać, że około 1930 r. średnia liczba wiernych w parafiach diecezji łuckiej wynosiła 2684⁸¹. W 1938 r. liczba wiernych w parafii Kowel stanowiła połowę wiernych całego dekanatu, którego obszar zmieniał się po I wojnie światowej dwukrotnie ulegając wyraźnemu zmniejszeniu, co przedstawiają załączone mapy. Widoczny na wykresie dwukrotny spadek liczby wiernych w dekanacie kowelskim związany był właśnie ze zmianami jego granic, jakie dokonały się w 1928 r., kiedy z podziału dekanatu kowelskiego powstał dekanat lubomelski i w 1936 r., gdy powołano do życia dekanat Kamień Koszyrski wydzielając go m. in. z dekanatu kowelskiego⁸².

⁷⁶ G. Hryciuk, dz. cyt., s. 135.

⁷⁷ W. Mędrzecki, *Polacy i ich Wołyń 1921-1939*, „Niepodległość i Pamięć” 27(2008), s. 131.

⁷⁸ F. Sznarbachowski, *O Kościół-Pomnik w Kowlu*, „Polski Pomnik Kresowy” R. 2(1925), Nr 8, s. 3.

⁷⁹ AAN, MWRiOP, Dep. V. Wyznań Religijnych. Referat Wyznań Katolickich. *Budowa, remont i konserwacja kościołów i budynków parafialnych w poszczególnych parafiach*. T. XIII, lit. Kl-Kop, sygn. 708, nr mikrofilmu B 9702, k. 195-197.

⁸⁰ *Dioecesis Luceoriensis et Żytomiriensis nec non Ecclesiae per Podoliam Anno Domini 1892*, s. 47; *Elenchus Ecclesiarum et Cleri Saecularis et Regularis Dioecesis Luceoriensis pro Anno Domini 1938*, s. 66.

⁸¹ J. Wisłocki, *Uposażenie Kościoła i duchowieństwa katolickiego w Polsce 1918-1939*, Poznań 1981, s. 266 [Tabela 53]

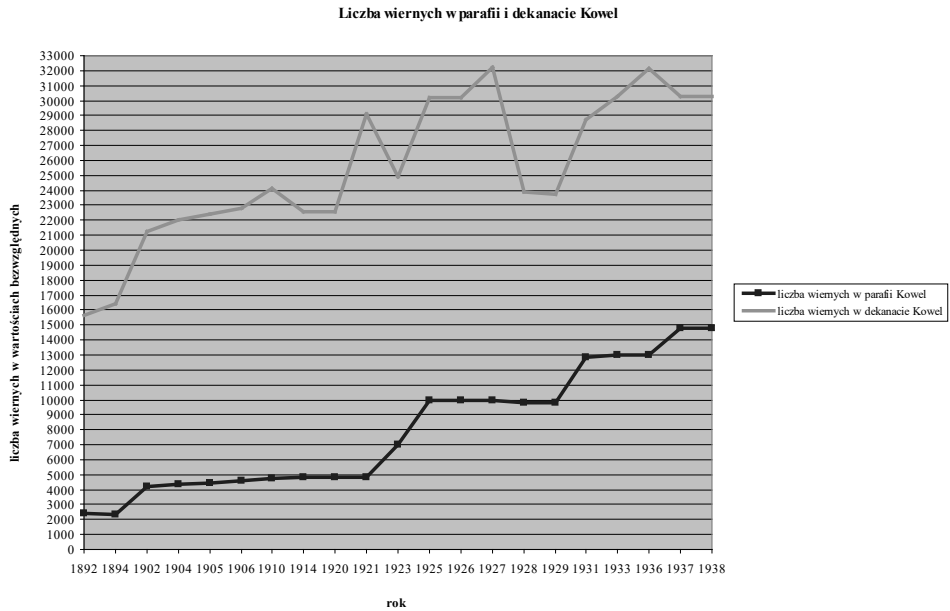
⁸² Szczegółowo skład poszczególnych dekanatów przeanalizował J. Szczepaniak, dlatego uznaliśmy, że nie będziemy powielać przebadanego już zagadnienia, natomiast odsyłamy do właściwej publikacji: M. Hałaburda, J. Szczepaniak, *Katalog kościołów oraz duchowieństwa diecezjalnego i zakonnego diecezji łuckiej (1926-1938)*. *Instytucje diecezjalne, kościoły parafialne, filialne i kaplice, duchowieństwo parafialne i zakon-*

O ile obszar dekanatu znacznie się skurczył pomiędzy 1928, a 1938 r. o tyle granice parafii kowelskiej przez cały ten okres były prawie takie same. Różnica dotyczyła jednej miejscowości o nawie Lubitów, która w granicach parafii kowelskiej pojawiła się około 1937 r. Poza nią w skład okręgu parafialnego wchodziło 31 miejscowości: Bachowo, Bilin, Budyszcze, Czerkasy, Dołhonosy, Dorotyszcze, Dubowa, Horodelec, Horodyszcze, Huszyn, Kalinówka, Klewieck, Kołodeżno, Kołodnica, Koszary Nowe, Kowel (miasto), Krasnowola, Kruhel (w 1931 Krugiel), Lubliniec, Moszczona, Myślina (Nowe Koszary), Oblapy, Rudniki, Skulin, Steble, Szajno, Troskoty, Werbka, Wołoszki, Wólka Kowelska, Zielona.

Tabela nr 3. Liczba wiernych w parafii Kowel i w dekanacie kowelskim.

rok	liczba wiernych w parafii Kowel	liczba wiernych w dekanacie Kowel
1892	2387	15647
1894	2315	16394
1902	4220	21265
1904	4390	22056
1905	4471	22418
1906	4560	22827
1910	4718	24095
1914	4812	22551
1920	4820	22587
1921	4820	29090
1923	7000	24874
1925	10000	30197
1926	10000	30197
1927	10000	32252
1928	9820	23901
1929	9820	23759
1931	12809	28730
1933	13000	30271
1936	13000	32133
1937	14782	30257
1938	14782	30257

Dynamiczny wzrost liczby wiernych w parafii Kowel, zauważalny szczególnie po 1921 r. spowodowany był wieloma czynnikami związanymi z migracją ludności, z powojenną repatriacją, rozwojem osadnictwa wojskowego i cywilnego, rozbudową węzła kolejowego, a co za tym idzie rozbudową przemysłu i administracji. Skutkiem rozbudowy kolei w Kowlu był napływ robotników kolejowych, których w mieście zamieszkiwało wraz z rodzinami około 6000.



Źródło: Opracowanie własne na podstawie: *Dioecesis Luceoriensis et Żytomiriensis nec non Ecclesiae per Podoliam Anno Domini* [1892, 1894, 1902, 1904-1907]; *Elenchus Omnium Ecclesiarum et Universi Cleri Diecesium Luceoriensis et Żytomiriensis nec non Camenecensis Anno Domini* [1910, 1914]; *Elenchus Venerabilis Cleri Saecularis et Regularis Dioecesium Luceoriensis et Żytomiriensis Anno Domini* 1920; *Dioecesis Luceoriensis et Żytomiriensis nec non Ecclesiae per Podoliam Anno Domini* [1921, 1923, 1925]; *Elenchus Ecclesiarum et Venerabilis Cleri Saecularis et Regularis Dioecesis Luceoriensis pro Anno Domini* [1926-1928]; *Elenchus Ecclesiarum et Cleri Saecularis et Regularis Dioecesis Luceoriensis pro Anno Domini* [1929-1938].

Duże znaczenie miał również czynnik religijny związany z konwersjami ludności katolickiej obydwu obrządków przymuszonych przez władze carskie do przejścia na prawosławie. Ich powrót na łono Kościoła katolickiego wpływał bezpośrednio na wzrost liczby wiernych w parafii kowelskiej.

Niestety nie dysponujemy danymi o liczbie konwersji w parafii Kowel, wiemy natomiast, że w latach 1920-1936 na katolicyzm w diecezji łuckiej miało przejść 15 509 osób. Najwięcej przypadków konwersji odnotowano w parafiach miejskich – w Łucku, Równem, Kowłu i Włodzimierzu (łącznie 6934 osoby)⁸³.

Na obrządek łaciński przechodziły niekiedy całe wsie. Jak donosił w 1925 r. miesięcznik „Polski Pomnik Kresowy”, biskup łucki Ignacy Dubowski przyjął na łono Kościoła katolickiego jednego z okolicznych duchownych prawosławnych wraz z jego z rodziną. Jednocześnie na katolicyzm przeszli także liczni parafianie ze wsi, z której pochodził⁸⁴.

⁸³ G. Hryciuk, dz. cyt., s. 159.

⁸⁴ „Polski Pomnik Kresowy” R. 2(1925), Nr 4-5(10-11) (kwiecień i maj), s. 14. (*Przyjęcie na katolicyzm*).

Wobec podwojenia się liczby wiernych parafii kowelskiej pomiędzy rokiem 1920, a 1925 budowa nowej świątyni stała się pilną sprawą narodową i katolicką. Ponadto ranga parafii kowelskiej wymagała, aby jej świątynia była godnym miejscem modlitwy.

Od początku XX w. parafia w Kowlu, jako jedna z nielicznych w diecezji łuckiej posiadała klasę 2. Pierwszą klasę posiadała tylko parafia katedralna w Łucku. Parafiami klasy drugiej poza parafią Kowle były 3 parafie z dekanatu nowogródzkowołyńskiego: Korzec, Nowogród Wołyński, Połonne i parafia Stary Konstantynów z dekanatu o tej samej nazwie. Trzy ostatnie parafie po pokoju ryskim z 1921 r. znalazły się po stronie sowieckiej.

Podział parafii na klasy pochodził jeszcze z czasów zaboru rosyjskiego i związany był z wysokością uposażenia beneficjum proboszczowskiego. Obowiązywał do 1921 r., kiedy to wprowadzono nowe przepisy w tej materii. Do tego czasu parafie wyższej klasy posiadały wyższe uposażenie państwowe, dlatego też w każdej diecezji było ich zaledwie po kilka⁸⁵.

XIX-wieczne rosyjskie przepisy budowlane skutecznie hamujące rozwój Kościoła katolickiego, w tym katolickich świątyń i parafii, przez całe stulecie uniemożliwiały realizację sakralnego przedsięwzięcia budowlanego w Kowlu. Powrócono do niego na początku XX w. I jak pisał ks. F. Sznarbachowski w 1923 r.: „Chyba nie ma na Kresach Wołyńskich miasta, w którym sprawa polsko-narodowa i religijno-katolicka była bardziej dławiona za caratu, jak m.[iasto] Kowel.

Dowodem tej smutnej prawdy jest drewniany, ciasny i zmruszały kościółek miejscowy, który pomimo energicznych zabiegów byłego proboszcza i społeczeństwa Polskiego nie mógł być zamieniony na okazały i murowany”⁸⁶.

W 1909 r. wierni kowelskiej parafii na czele z jej proboszczem ks. Janem Szuhajskim⁸⁷ uzyskali od rządu carskiego zezwolenie na budowę świątyni, jednak z lokalizacją poza miastem Kowlem. Ponadto kościół wedle wytycznych władz nie mógł przekraczać rozmiarów obecnej świątyni. Postawiono także warunek, aby przed rozpoczęciem budowy zgromadzony został cały materiał budowlany, a zebrane pieniądze w kwocie 45 000 rubli w złocie były złożone w Banku Państwowym⁸⁸.

⁸⁵ Ukazem cara Aleksandra II (1855-1881) z dnia 26 XII 1865 roku przejęte zostały przez państwo majątki kościelne (przy parafiach miano pozostawić co najmniej po 6 morgów ziemi, w rzeczywistości nie otrzymały nawet 4 morgów przeciętnie na parafę). W zamian duchowieństwo otrzymało etatowe pensje rządowe, przez co całkowicie uzależnione zostało od państwa. Parafie łacińskie w Królestwie Polskim podzielone zostały na 3 klasy, których duchowni w I klasie na prowincji otrzymywali 500 rubli srebrnych rocznie (w Warszawie 600 rubli sr.), w II - 400 i 300 rubli sr. w III klasie. Wikariusze poza Warszawą pobierali rocznie pensje w wysokości 150 rubli sr.; B. Kumor, *Ustrój i organizacja Kościoła polskiego w okresie niewoli narodowej (1772-1918)*, Kraków 1980, s. 695; J. Wisłocki, *Uposażenie Kościoła ...*, s. 214.

⁸⁶ AAN, MWRIOP, Dep. V. Wyznań Religijnych. Referat Wyznań Katolickich. *Budowa, remont i konserwacja ...*, sygn. 708, nr mikrofilmu B 9702, k. 184.

⁸⁷ Szuhajski Jan: ur. 1839, wyświęcony w 1867 r., dziekan i administrator parafii Kowel, [w:] *Elenchus Omnium Ecclesiarum et Universi Cleri Dioecesium Luceoriensis et Żytomiriensis nec non Camenecensis Anno Domini 1914*, s. 128; Szuhajski Jan, ur. 1839, ord. 1867, Admin. Et Decanus Kovelensis, [w:] *Elenchus Venerabilis Cleri Saecularis et Regularis Dioecesium Luceoriensis et Żytomiriensis Anno Domini 1920*, Stan na 1 XI 1919 r., s.18, 26, 53; J. Filipowicz, *Album kapłanów Dyecezji Łucko-Żytomierskiej*, Kijów 1917, s. 29; J. Szczepaniak, *Katalog kościołów oraz duchowieństwa diecezjalnego i zakonnego diecezji łuckiej i żytomierskiej (1920-1921, 1923, 1925)*, Cz. 7, t. 4, Kraków 2014, s. 317.

⁸⁸ AAN, MWRIOP, Dep. V. Wyznań Religijnych. Referat Wyznań Katolickich. *Budowa, remont i konserwacja ...*, sygn. 708, nr mikrofilmu B 9702, k. 184.

Mimo trudnych do spełnienia warunków udało się kowelskim parafianom zgromadzić materiał i pieniądze, jednak zanim położono fundamenty nowej świątyni rozpoczęła się I wojna światowa, która przerwała prace, a materiał budowlany został zrabowany przez Niemców w 1917 r.⁸⁹

Z powodu braku świątyni parafialnej o kubaturze odpowiadającej potrzebom wiernych, część z nich udawała się na nabożeństwa do kościoła garnizonowego, rekoncyliowanego z cerkwi prawosławnej, który w latach 1922-1930 służył łacinnikom, a następnie został przekazany parafii greckokatolickiej⁹⁰. Przy okazji większych uroczystości msze odbywały się w halach warsztatów kolejowych, gdzie urządzano ołtarze. Podczas wizyty w Kowlu biskupa ordynariusza łuckiego Ignacego Dubowskiego w 1924 r. na mszę św. zorganizowaną w jednej z takich hal przybyło 6000 robotników kolejowych z rodzinami⁹¹.

Inicjatorem budowy nowego Kościoła-Pomnika w Kowlu był miejscowy proboszcz ks. infułat F. Sznarbachowski⁹², który pod budowę monumentalnego kościoła wybrał symboliczny plac w centrum miasta, przy ul. Pomnikowej. Podkreślał i przypominał, że nowo budowana świątynia będąca symbolem odrodzenia Polski i wcielenia do niej Kresów „winna stanąć w centrum miasta, na placu Pomnikowym, przy ul. Pomnikowej, który to plac za czasów rosyjskich uchwałą Magistratu już był przydzielony dla tej potrzeby przez Radę Miejską /Gorodskuju Dumu/ w Kowlu, lecz która to uchwała oczywiście, ze względów ówczesnych politycznych, nie uzyskała sankcji byłego gubernatora barona Sztakielberga”⁹³.

Miejsce to, tak opisywał w 1936 r. T. Romanowski autor przewodnika po Kowlu: „długa i ładna ulica Pomnikowa. Nazwa tej ulicy pochodzi od pomnika, stojącego już od dziesiątków lat na dawnym cmentarzu żołnierzy napoleońskich, tu niegdyś pochowanych a obecnie na cmentarzu-dziedzińcu kościelnym nowego, wspaniałego Kościoła-Pomnika”⁹⁴.

W samym Kowlu, pozbawionym budowli zabytkowych istniały w 1936 r. oprócz pomnika przy nowym kościele, dwa inne pomniki: jeden to Figura –pomnik Matki Boskiej na rogu ulicy Łuckiej i 3-go Maja, drugi to pomnik ku czci Marszałka Józefa Piłsudskiego na skwerze przed szkołą powszechną im. Prezydenta Mościckiego⁹⁵.

Ponadto na dwóch cmentarzach: katolickim i prawosławnym w Kowlu znajdowały się mogiły żołnierzy poległych w czasie Wielkiej Wojny, na cmentarzu katolickim - polskich legionistów, a na cmentarzu prawosławnym - żołnierzy rosyjskich⁹⁶.

⁸⁹ A. Czekalski, *Budowa Kościoła-Pomnika w Kowlu*, „Przewodnik Katolicki. Pismo ilustrowane dla Rodzin Katolickich” R. 34 (1928), Nr 48, s. 10.

⁹⁰ E. Rachwalski, dz. cyt., s. 109.

⁹¹ *Kowel*, „Dziennik Wołyński” R. 3(1924), Nr 6, s. 3.

⁹² Współczesny ks. infułatowi Feliksowi Sznarbachowskiemu redaktor Adam Czekalski, określał go mianem niestrudzonego kapłana, wielokrotnie odznaczonego orderami przez Stolicę Apostolską i rząd polski za zasługi położone dla katolicyzmu i polskości. A. Czekalski, *Budowa Kościoła-Pomnika w Kowlu*, „Przewodnik Katolicki. Pismo ilustrowane dla Rodzin Katolickich” R. 34 (1928), Nr 48, s. 10.

⁹³ AAN, MWRiOP, Dep. V. Wyznań Religijnych. Referat Wyznań Katolickich. *Budowa, remont i konserwacja...*, sygn. 708, nr mikrofilmu B 9702, k. 197.

⁹⁴ T. Romanowski, dz. cyt., s. 73

⁹⁵ Tamże, s. 77.

⁹⁶ Tamże, s. 76.

Usytuowanie Kościoła-Pomnika w centrum miasta miało dać mu pierwszeństwo wśród innych budowli, a jednocześnie monumentalna świątynia katolicka miała przysłonić widok pięciu cerkwi, które dotychczas górowały nad otaczającą je zabudową Kowla⁹⁷.

Jak pisał ks. Sznarbachowski: „Niewątpliwie powaga i dostojeństwo Rzeczypospolitej Polskiej nie mogą dopuścić, by przy pięciu cerkwiach kowelskich, Polacy-Katolicy byli w dalszym ciągu, jak za caratu tułaczami modlącymi się, w mróz i pluchę pod otwartym niebem, poza drzwiami ciasnego kościoła. Tenże Majestat Polski domaga się, by okazała Świątynia Katolicka, mogąca pomieścić wiernych w niedziele, święta i w dnie Uroczystości Narodowych powstała jaknajrychlej”⁹⁸.

Uchwałą Miejskiego Społecznego Komitetu Gospodarczego miasta Kowla i Magistratu miasta Kowla z 1922 r. parafia kowelska otrzymała od miasta plac pod budowę Kościoła-Pomnika. Jednocześnie określona została jego przestrzeń, której powierzchnia wyniosła 16,392 m². Oprócz świątyni, na rozległym placu kościelnym miała powstać plebania, „gospoda parafialna” z salą teatralną, klubem „Centralnego Komitetu” dla 24 połączonych organizacji polskich funkcjonujących w Kowlu oraz małym boiskiem dla młodzieży. Dążeniom tym przyświecały słowa wypowiedziane przez prezydenta Wojciechowskiego w Gmachu Instytutu Naukowego w Puławach: „Łączcie się dla różnych celów społecznych, a tem bogatszą będzie Rzeczpospolita Polska”⁹⁹.

Uchwały w sprawie przekazania przestrzeni miejskiej pod budowę Kościoła-Pomnika zostały zablokowane przez duchowieństwo prawosławne, które zakwestionowało prawo własności gminy miejskiej Kowel do placu przeznaczanego pod budowę kościoła i wysunęło do niego pretensję, uzasadniając, że w księgach hipotecznych brak zapisu stwierdzającego, że plac należy do miasta¹⁰⁰.

Spór pomiędzy parafią prawosławną a miastem o prawo własności placu przekazanego parafii kowelskiej rozstrzygało Ministerstwo Spraw Wewnętrznych wraz z Prokuraturą Generalną.

Z powodu braku dowodów na słuszność roszczeń parafii prawosławnej, a jednocześnie braku zapisu w księgach hipotecznych potwierdzającego, że plac jest własnością gminy miejskiej Kowel, Ministerstwo Spraw Wewnętrznych w piśmie do wojewody łuckiego z 17 VII 1923 r. poradziło miastu, aby postarało się o wciągnięcie tytułu własności placu do ksiąg hipotecznych (czyli o wywołanie hipoteki placu), by tym sposobem uzyskać prawo rozporządzania nieruchomością¹⁰¹. Taką możliwość dawało *Rozporządzenie Komisarza Generalnego Ziemi Wschodnich, dotyczące wprowadzenia ustroju hipotecznego* z dnia 31 sierpnia 1919 r., którego art.5 mówił, że „Prawo rozporządzenia własnością dóbr nieruchomości zyskuje się przez wciągnięcie tytułu nabycia do ksiąg hipotecznych”¹⁰².

⁹⁷ E. Rachwalski, dz. cyt., s. 108-109. [Autor wymienia 5 cerkwi: sobór p.w. Zmartwychwstania Pańskiego, cerkiew Zwiastowania Pańskiego, cerkiew Ofiarowania Matki Boskiej, cerkiew św. Trójcy i cerkiew Kowelskiego Pułku Piechoty, w latach 1922-1930 użytkowana jako kościół katolicki garnizonowy, a następnie przekazana parafii greckokatolickiej]

⁹⁸ F. Sznarbachowski, *O Kościół-Pomnik w Kowlu*, „Polski Pomnik Kresowy” R. 2(1925), Nr 8, s. 8.

⁹⁹ AAN, MWRiOP, Dep. V. Wyznań Religijnych. Referat Wyznań Katolickich. *Budowa, remont i konserwacja ...*, sygn. 708, nr mikrofilmu B 9702, k. 201-202, 223.

¹⁰⁰ Tamże, k. 198-199.

¹⁰¹ Tamże, k. 236, 238-240

¹⁰² Dziennik Urzędowy Zarządu Cywilnego Ziemi Wschodnich, Rok I, Nr 18, 17 września 1919, s. 163-175.

Ostatecznie plac przy ul. Pomnikowej w Kowlu miasto mogło przekazać parafii pod budowę Kościoła-Pomnika.

Komitet Budowy Kościoła p.w. św. Stanisława Biskupa i Męczennika w Kowlu został powołany do życia 26 grudnia 1921 r. Składał się z pięciu sekcji: finansowej, gospodarczej, inżynieryjno-budowlanej, jurydyczno-prawnej, dochodów stałych i przygodnych oraz Komisji Rewizyjnej. Łącznie do Komitetu należało kilkakset osób¹⁰³. Na jego czele stał ks. infułat Feliks Sznarbachowski, doświadczony budowniczy kilku innych kościołów i obiektów diecezjalnych, kapłan o wybitnych zdolnościach organizacyjnych, dążący do odbudowy i umocnienia katolicyzmu i polskości na Wołyniu¹⁰⁴.

Przy wyborze architektów opracowujących projekt kościoła oraz inżynierów nadzorujących jego budowę kierował się względami narodowymi. Warszawski architekt Stefan Szyller był twórcą odbudowy wieży na Jasnej Górze spalonej w 1900 r. W zaprojektowaniu Kościoła-Pomnika pomagał mu jego uczeń i współpracownik, architekt Wiesław Kononowicz. Mury kościoła wznosił wieloletni majster murarski Andrzej Chodak, budujący Kościół-Pomnik jako pięćdziesiąty czwarty w swoim życiu, a po nim Józef Kardasz oraz inżynier – Izydor Siedlecki stawiający żelazno-betonowe filary kościoła¹⁰⁵, które jak pisał w 1925 r. ks. Sznarbachowski „odzwierciedlają najbardziej stylowe motywy sztuki i budownictwa polskiego od początków Polski do doby dzisiejszej [...]”¹⁰⁶.

Kościół-Pomnik budowany w stylu gotyku nadwiślańskiego wyróżniał się nie tylko architekturą, ale przede wszystkim rozmiarami. Był wówczas największym kościołem na Wołyniu i jednym z największych w Polsce. Wymurowany był z cegły, z żelbetowymi elementami konstrukcyjnymi. Długość jego wynosiła 61 m, szerokość z kaplicą „wojskową” i wieżą 43 m (szerokość głównego korpusu 23 m), a wysokość wieży 72 m¹⁰⁷.

Po dwóch latach prac, ukończono budowę fundamentów kościoła, które pochłonęły 480 wagonów kamienia i wzniesiono mury świątyni do wysokości okien naw bocznych.

Walne zebranie Komitetu Budowy Kościoła-Pomnika¹⁰⁸ odbyte 25 stycznia 1925 r. podsumowywało wykonane dotychczas prace i koszty budowy. W przeciągu jednego roku zdołano założyć fundamenty kościoła, zbudowano jego cokół, rozpoczęto wznoszenie ścian, a także wzniesiono zrąb nowej plebanii. Na najbliższy rok 1925 zaplanowano wymurowanie ścian do wysokości dachu co miało pochłonąć

¹⁰³ F. Sznarbachowski, *Sprawozdanie Komitetu budowy Kościoła św. Stanisława w Kowlu, za czas od 26 grudnia 1921 r. do 12 czerwca 1923 r.*, „Polski Pomnik Kresowy” R. 1(1925), Nr 1, s. 7. [Tekst zawiera imiona i nazwiska wszystkich członków Komitetu]

¹⁰⁴ R. Dzwonkowski, *Losy duchowieństwa ...*, s. 465-466 [Biogram ks. Feliksa Sznarbachowskiego (1876-1899-1931)]; W. Rosowski, *Sznarbachowski Feliks Witold, pseud. Kresowiec (1876-1931)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, T. XLVIII, Warszawa-Kraków 2012-2013, s. 461-463.

¹⁰⁵ E. Rachwałski, dz. cyt., s. 111-112; L. Popek, *Świątynie Wołynia...*, s. 100-103.

¹⁰⁶ F. Sznarbachowski, *Do wszystkich gniazd Sokolich ...*, s. 2.

¹⁰⁷ E. Rachwałski, dz. cyt., s. 112-114.

¹⁰⁸ [Wśród członków Komitetu Budowy Kościoła wymieniane są nazwiska panów: inż. Chojeckiego, Gołębiowskiego, Grzesikowskiego (sekcja gospodarcza), Górskiego (skarbnik), Błockiego oraz pań: Jastrzębskiej, Waligórskiej, Leble] W. Dębno, *Walne zebranie Komitetu budowy Kościoła-Pomnika*, „Polski Pomnik Kresowy” R. 2(1925), Nr 2, s. 8.

sumę 300 000 zł., przy czym jak informował Komitet należało całą kwotę zebrać w ciągu najbliższego roku, bowiem w kasie budowy pozostało zaledwie 213 zł.

Dalszy postęp prac był uzależniony od pomocy finansowej wszystkich obywateli i państwa, dlatego apel ks. F. Szarnbachowskiego o wsparcie finansowe budowy miał szeroki zasięg, skierowany był do Polaków w kraju i zagranicą oraz do instytucji i organizacji państwowych.

5. Zasięg społeczny i źródła finansowania budowy (podstawy materialne)

Oddziaływanie idei budowy świątyni było bardzo szerokie. Objęło nie tylko miejscową ludność, ale wszystkich Polaków w kraju i zagranicą, w szczególności Polonię amerykańską.

W kosztach budowy kościoła kowelskiego partycypowali wszyscy mieszkańcy miasta: kolejarze, robotnicy, przedsiębiorcy, urzędnicy pracujący w administracji, ludzie związani z kulturą, organizacje i stowarzyszenia, instytucje bankowe, a także okoliczni rolnicy.

Znaczącą grupą ofiarodawców była Polonia amerykańska oraz reszta Polaków z różnych krańców Polski. Ponadto, ważnym źródłem finansowania budowy były subwencje państwowe.

Postęp prac przy budowie Kościoła uzależniony był od ofiarności wszystkich obywateli i państwa, dlatego apel ks. F. Szarnbachowskiego o wsparcie finansowe budowy miał szeroki zasięg. Jak podkreślał główny inicjator budowy „[...] do fundowania Pomnika dla poległych bohaterów polskich na Kresach Wołyńskich ze wszystkich zakątków naszej wielkiej Ojczyzny powinni stanąć wszyscy, - cały Naród Polski, - całe społeczeństwo polskie, nie tylko w kraju, ale i za granicami Państwa Polskiego. Każdy winien dorzucić choćby skromną cegiełkę do budowy Panteonu Narodowego, Grobowca Narodowego jako hołd wdzięczności dla tych, z których dobrodziejstw: wolności i niezależności my obecnie korzystamy”¹⁰⁹.

W miesięczniku „Polski Pomnik Kresowy” pojawiały się apele do całego narodu polskiego z prośbą o ofiary na budowę Kościoła-Pomnika, która miała połączyć wszystkich Polaków i jednocześnie zachęcić do udziału w odbudowie Kresów Wschodnich¹¹⁰.

Część kosztów związanych z budową fundamentów i murów kościoła pokrywano z uchwalonych na ten cel składek miejscowego społeczeństwa, głównie kolejarzy kowelskich, urzędników państwowych i robotników, którzy płacili na rzecz budowy podatek w wysokości zależnej od dochodów osobistych. Również lud wiejski odczuwając potrzebę budowy nowej świątyni dobrowolnie się opodatkował na cele budowy opłacając składkę w postaci ziarna zboża¹¹¹.

Z podatków ściągniętych od pracowników kolejowych została wymurowana jedna z wież, którą nazwano „wieżą kolejową”.

W 1925 r. również miejscowe instytucje zobowiązały się opłacać z dobrowolnych, stałych składek jednego murarza w sezonie budowlanym.

¹⁰⁹ F. Szarnbachowski, *Do wszystkich gniazd Sokolich ...*, s. 2.

¹¹⁰ [Grot], *Budujmy grobowiec dla poległych bohaterów*, „Polski Pomnik Kresowy” R. 2(1925), Nr 3, s. 2.

¹¹¹ F. Szarnbachowski, *Sprawozdanie Komitetu ...*, s. 7.

W finansowanie budowy kościoła włączyły się organizacje i stowarzyszenia polskie na Kresach.

Ks. Szarnbachowski liczył w dużej mierze na pomoc Polaków - patriotów oddanych swojej ojczyźnie w Ameryce i Francji, zrzeszonych w gniazdach Sokolich (Towarzystwach Gimnastycznych „Sokół”). Sam również był opiekunem takiego gniazda w Kowlu, które skupiało 600 członków¹¹². W okresie dwudziestolecia międzywojennego odgrywały one wiodącą rolę wśród organizacji społecznych. Znacząca rola przypadła również Polskiej Macierzy Szkolnej, która także włączyła się w budowę kowelskiej świątyni. Nazwiska osób zapisujących się do Macierzy w Kowlu były zamieszczane w „Polskim Pomniku Kresowym”¹¹³.

W odezwie do polskich rodaków zza Oceanu i Francji proboszcz kowelski prosił o zebranie ofiar pieniężnych na budowaną przy kościele wieżę, którą nazwał „Wieżą Sokolą” - ufundowaną przez członków gniazd „Sokoła” i poświęconą pamięci i czci bohaterów z Polski, Ameryki i Francji, którzy zginęli w walce o niepodległość Polski¹¹⁴.

Za zebraną od Polonii amerykańskiej kwotę 20 000 dolarów udało się wymurować ściany do wysokości naw bocznych.

Na dokończenie wznoszenia murów ofiary składali zarówno kolejarze kowelscy, jak i okoliczni rolnicy, którzy dodatkowo przy użyciu własnych koni i wozów pracowali przy budowie potężnego gmachu kościoła¹¹⁵.

W pozyskanie funduszy na budowę kościoła włączyli się ludzie kultury: kowelscy artyści, muzycy, aktorzy.

W numerze marcowym z 1924 r. Dziennik Wołyński donosił o zorganizowanej w sali „Świetlicy” w Kowlu przez Komitet Budowy Kościoła maskaradzie, podczas której zebrano na rzecz budowy „poważną sumę”¹¹⁶.

Z kolei z koncertem w sali warsztatów mechanicznych w Kowlu wystąpiło tamtejsze Towarzystwo Śpiewacze „Lutnia” pod batutą prof. Zarembińskiego. Dochód z koncertu przeznaczono na budowę kościoła¹¹⁷.

Zbiórki pieniędzy przybierały różne formy, począwszy od sprzedaży cegiełek¹¹⁸, organizowania kwest ulicznych (np. kwesta w pierwszą niedzielę każdego miesiąca¹¹⁹), koncertów (Towarzystwo Śpiewacze „Lutnia”), spektakli (Wydział Artystyczny Towarzystwa Opieki nad Kresami, Koło Dramatyczne Kolejarzy), maskarad, sprzedaży fantów podczas wielkich loterii fantowych, a skończywszy na prenumeracie miesięcznika „Polski Pomnik Kresowy”.

¹¹² Tenże, *Do wszystkich gniazd Sokolich...*, s. 2.

¹¹³ W. Dębno, *Walne zgromadzenie Polskiej Macierzy Szkolnej*, „Polski Pomnik Kresowy” R. 2(1925), Nr 2, s. 8.

¹¹⁴ F. Szarnbachowski, *Do wszystkich gniazd Sokolich...*, s. 2.

¹¹⁵ A. Czekalski, *Budowa Kościoła-Pomnika w Kowlu*, „Przewodnik Katolicki. Pismo ilustrowane dla Rodzin Katolickich” R. 34 (1928), Nr 48, s. 10.

¹¹⁶ Kowel, „Dziennik Wołyński” R. 3(1924), Nr 6, s. 3.

¹¹⁷ Kowel, „Dziennik Wołyński” R. 3(1924), Nr 7, s. 3.

¹¹⁸ „Polski Pomnik Kresowy” R. 2(1925), Nr 2, s. 9.

¹¹⁹ Kowel, „Dziennik Wołyński” R. 3(1924), Nr 11, s. 2.

Oprócz próśb o pomoc finansową Komitetu Budowy apelował o przekazywanie materiałów budowlanych takich jak cement, wapno, cegła, drewno¹²⁰.

Ofiary, wedle instrukcji podanej przez ks. Sznarbachowskiego można było składać jednorazowo lub ratalnie (w ratach miesięcznych, kwartalnych, półrocznych i rocznych). Mogły mieć formę gotówki, papierów i przedmiotów wartościowych, bądź zapisów i darowizn.

Dodatkowo jak zapewniał ks. Sznarbachowski- Prezes Komitetu Budowy Kościoła, ofiarność wiernych miała być w określony sposób uhonorowana. Za ofiarodawców wpłacających na budowę kościoła jednorazowo kwotę 100 zł odprawiano msze św. wieczyste. Przy wpłacie 50 zł nazwisko darczyńcy było wpisywane do księgi członków honorowych komitetu budowy Kościoła-Pomnika, natomiast składając ofiarę 30 zł ofiarodawca był upamiętniany w księdze fundatorów Kościoła-Pomnika¹²¹.

Pojedyncze osoby, rodziny, instytucje, organizacje, zrzeszenia oraz całe miasta i wioski za dokonanie zakupu i wmurowania jednego tysiąca cegieł były honorowane dedykowaną im tabliczką pamiątkową umieszczaną na zewnętrznej ścianie kościoła¹²².

Nazwiska ofiarodawców bądź instytucji włączających się finansowo w budowę kościoła były drukowane w miesięczniku „Polski Pomnik Kresowy”. W nim również wymieniano listę prenumeratorów. Dochód ze sprzedaży miesięcznika był przeznaczony na budowę kościoła. Podobnie jak opłaty za ogłoszenia drukowane na jego łamach¹²³.

Prenumeratę miesięcznika opłacili w 1923 r. m. in. arcybiskup Karol Hryniewiecki ze Lwowa, były biskup kamieniecki Piotr Mańkowski (po pokoju ryskim zrezygnował z biskupstwa i zamieszkał w Buczaczu), Bank Narodowy w Warszawie, Bank Powszechny w Piotrkowie, Bank Towarzystw Spółdzielczych w Warszawie oraz ponad 50 osób pochodzących głównie z Kresów Wschodnich, a także Polski centralnej¹²⁴.

W styczniu 1925 ofiary „na cegielkę” wniosły instytucje bankowe i urzędy administracji państwowej różnego szczebla z terenu całej Polski, m. in.: Bank Ziemiański Oddział w Kaliszu, Polska Kasa Pożyczkowa w Poznaniu, Ziemski Bank Kredytowy w Bydgoszczy, Bank Kujawski Oddział w Radziejowie, Delegatura Rządu w Wilnie, Sejmik Powiatowy woj. Iwowskiego, Ministerstwo Spraw Wojskowych Oddział V Sztab Generalny, Magistrat Miasta Łunińce, Sejmik Powiatowy w Słupcu (woj. łódzkie), Sejmik Powiatowy w Lublinie, Sejmik Powiatowy w Dubnie, Wydział Powiatowy w Sanku, Wydział Powiatowy w Pilźnie, Wydział Powiatowy w Przemyślanach, Powiatowa Kasa Komunalna w Szamotułach oraz wszystkie instytucje miasta Kowla: Urzędnicy Polskiej Dyrekcji Ubezpieczeń, Pracownicy Magistratu, Pracownicy Komendy Policji Państwowej¹²⁵.

Ważnym, o ile nie najważniejszym źródłem finansowania budowy kościoła były subwencje państwowe. Nie sposób określić jaki udział procentowy miały one w ogólnej sumie składek i ofiar zebranych na budowę Kościoła-Pomnika. Przez cały okres budowy napływały z MWRiOP oraz Ministerstwa Skarbu zapomogi na budowę kowelskiej świątyni.

¹²⁰ „Polski Pomnik Kresowy” R. 2(1925), Nr 4-5(10-11) (kwiecień i maj), s. 4-5.

¹²¹ F. Sznarbachowski, *O Kościół-Pomnik ...*, s. 4.

¹²² „Polski Pomnik Kresowy” R. 2(1925), Nr 2, s. 9.

¹²³ „Polski Pomnik Kresowy” R. 1(1923), Nr 1, s. 3.

¹²⁴ „Polski Pomnik Kresowy” R. 1(1923), Nr 2, s. 8.

¹²⁵ „Polski Pomnik Kresowy” R. 2(1925), Nr 2, s. 9.

Już w 1923 r. ks. Sznarbachowski reprezentując Komitet Budowy Rzymsko-Katolickiego Kościoła-Pomnika pod wezwaniem św. Stanisława w Kowlu zwrócił się do MWRiOP o przyznanie zapomogi w wysokości oszacowanej na podstawie strat wojennych poniesionych przez nowo wznoszoną kowelską świątynię¹²⁶. Rok wcześniej otrzymał od Dyrekcji Odbudowy w Łucku tytułem odszkodowania 50 milionów marek polskich, a w 1923 r. kolejnych 65 milionów marek polskich¹²⁷.

Na początku 1924 r. MWRiOP wyasygnowało na ten cel 700 milionów marek polskich, przy czym przewidywane w tymże roku koszty budowy miały wynieść 227 miliardów marek polskich¹²⁸.

W lutym kolejnego roku, kiedy walutą obowiązującą był już złoty¹²⁹, MWRiOP przyznało na cele budowy kościoła kwotę 20 000 zł, a we wrześniu 10 000 zł¹³⁰.

Wsparcie finansowe na budowę kościoła deklarowali sam prezydent i premier Polski, wskutek czego w 1929 r. Komitet Budowy uzyskał kolejną subwencję państwową w kwocie 20 000 zł, którą przeznaczył na pokrycie dachu świątyni¹³¹.

W 1927 r. ks. Sznarbachowski udał się do Ameryki, z nadzieją zebrania większych funduszy na budowę Pomnika. W ciągu dwuletniego pobytu w 50 miastach Ameryki wygłosił do Polonii amerykańskiej łącznie 763 kazania i zebrał na budowę kościoła 20 014 dolarów¹³².

22 kwietnia 1929 r. na Zamku Królewskim w Warszawie na prośbę Komitetu Budowy Kościoła pierwsze damy Rzeczypospolitej: Prezydentowa Michalina Mościcka, Marszałkowa Aleksandra Piłsudska, Premierowa Janina Świtalska zgodziły się objąć swoim protektoratem budowę Kościoła-Pomnika¹³³.

Na początku 1930 r. popłynęła z MWRiOP kolejna subwencja na dokończenie budowy Pomnika w wysokości 20 000 zł¹³⁴.

W sprawie zapomogi na ten cel, ks. Sznarbachowski już w styczniu 1930 r. zwrócił się do Ministra Skarbu prosząc o subwencję w kwocie 170 000 zł. Decyzją rządu na budowę kościoła została przekazana dotacja w wysokości 100 000 zł¹³⁵.

Ponieważ sumy pieniężne wpływające na budowę kościoła z urzędów oraz instytucji państwowych były stosunkowo wysokie, ks. Sznarbachowski 15 czerwca 1930 r. na podstawie wystawionego przez siebie jako Prezesa Komitetu Budowy Kościoła pełnomocnictwa, upoważnił swojego brata, z zawodu adwokata warszawskiego - Franciszka Sznarbachowskiego „do prowadzenia wszystkich spraw Komitetu Budowy Pomnika-Kościół w Kowlu we wszystkich instytucjach rządowych i Ministerstwach, oraz

¹²⁶ AAN, MWRiOP, Dep. V. Wyznań Religijnych. Referat Wyznań Katolickich. *Budowa, remont i konserwacja ...*, sygn. 708, nr mikrofilmu B 9702, k. 186.

¹²⁷ Tamże, k. 185.

¹²⁸ Tamże, k. 233.

¹²⁹ Nowy system monetarny został określony rozporządzeniem Prezydenta z 20 stycznia 1924 r. i złoty stał się jedyną jednostką monetarną w Polsce od 1 VII 1924 r.: J. Wisłocki, *Uposażenie Kościoła i duchowieństwa katolickiego w Polsce 1918-1939*, Poznań 1981, s. 26.

¹³⁰ AAN, MWRiOP, Dep. V. Wyznań Religijnych. Referat Wyznań Katolickich. *Budowa, remont i konserwacja ...*, sygn. 708, nr mikrofilmu B 9702, k. 249, 252,

¹³¹ Tamże, k. 289-290, 303.

¹³² Tamże, k. 308.

¹³³ Tamże, k. 322.

¹³⁴ Tamże, k. 317-318.

¹³⁵ Tamże, k. 323, 336.

do odbierania pieniędzy i innego majątku od Instytucji Bankowych i Społecznych, ze wszystkich Ministerstw wogóle, z Ministerstwa zaś Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w szczególności, do kwitowania z odbioru w imieniu Komitetu Budowy wszelkich sum pieniężnych i majątku, oraz do spełniania wszelkich czynności, związanych z odbiorem pieniędzy, do wnoszenia wszelkiego rodzaju pytań, zażaleń, wyjaśnień, do dawania i składania ustnych wyjaśnień”¹³⁶.

W sierpniu 1931 r. po 10 latach administrowania parafią kowelską zmarł nagle ks. Szarnbachowski. Na stanowisku zastąpił go ks. Marian Tokarzewski¹³⁷, który kontynuował budowę Kościoła-Pomnika.

Po śmierci ks. Szarnbachowskiego o przydział dotacji państwowych na dokończenie budowy Kościoła-Pomnika czynił starania ordynariusz diecezji łuckiej biskup Adolf Szelążek, który zaangażował swe siły w finalizację tego wielkiego dzieła.

W 1931 r. zwrócił się do MWRiOP z prośbą o sfinansowanie spłaty pożyczki zaciągniętej przez ks. Szarnbachowskiego w Banku Gospodarstwa Krajowego na potrzeby budowy kościoła. Jednocześnie na poczet spłaty zadłużenia biskup Szelążek zobowiązał się zrezygnować z pobierania przypadających na jego diecezję sum konkordatowych¹³⁸ przyznawanych corocznie dla każdej diecezji w kwocie 40 000 zł¹³⁹.

W latach 1931-1935 MWRiOP przekazało do Banku Gospodarstwa Krajowego kwotę 150 000 zł (przez cztery pierwsze lata po 40 000, w piątym roku 30 000 zł), na spłatę kredytu udzielonego na budowę Kościoła – Pomnika. Dodatkowo Ministerstwo zobowiązało się spłacić Bankowi odsetki od zaciągniętego kredytu, które w 1935 r. na czas zamknięcia pożyczki wyniosły 22 858 zł¹⁴⁰.

W tym też roku dokończono budowę Kościoła-Pomnika w miejscu, które ks. Szarnbachowski określał mianem „Przedmurza Polski” i „Wrotami na Zachód”¹⁴¹.

Podsumowanie

Zważywszy na szeroki rozgłos i zasięg społeczny budowy Kościoła-Pomnika w Kowlu, rzeczą niezmiernie interesująca byłoby zbadanie faktycznego jego oddziaływania na społeczeństwo. Czy idea budowy miała swoje przełożenie na zwiększoną liczbę konwersji w parafii kowelskiej oraz w jakim stopniu zwróciła uwagę władz państwowych na problem niedoboru świątyni na Kresach Wschodnich, a także czy przyczyniła się do wzrostu świadomości narodowej mieszkańców Wołynia?

¹³⁶ Tamże, k. 330.

¹³⁷ R. Dzwonkowski, *Losy duchowieństwa ...*, s. 481-482. [Biogram ks. Mariana Tokarzewskiego]

¹³⁸ Sumy te przyznawane były na podstawie artykułu XXIV Konkordatu z 10 lutego 1925 r. oraz załączonego do niego *Aneksu A*. Przewidziana w konkordacie i budżecie państwowym kwota przekazywana przez Ministerstwo jako roczny fundusz budowlany do równego podziału na 25 diecezji wynosiła 1.016.000 zł, czyli po 40 000 na każdą diecezję: S. Łukomski, *Konkordat zawarty dnia 10 lutego 1925 roku pomiędzy Stolicą Apostolską i Rzeczpospolitą Polską*, Łomża 1934, s. 234-239; J. Wisłocki, *Konkordat polski z 1925 roku. Zagadnienia prawno-polityczne*, Poznań 1977, s. 99; *Konkordat pomiędzy Stolicą Apostolską a Polską z 1925 i 1993 roku. Katalog dokumentów*, oprac. J. Staszków, Kraków 2006, s. 20, 23.

¹³⁹ AAN, MWRiOP, Dep. V. Wyznań Religijnych. Referat Wyznań Katolickich. *Budowa, remont i konserwacja kościołów i budynków parafialnych. Wypłata konkordatowych funduszy budowlanych w latach 1924-1940*, sygn. 695, nr mikrofilmu B 9689, k. 100-102, 157-160.

¹⁴⁰ Tamże, k. 105-140.

¹⁴¹ AAN, MWRiOP, Dep. V. Wyznań Religijnych. Referat Wyznań Katolickich. *Budowa, remont i konserwacja ...*, sygn. 708, nr mikrofilmu B 9702, k. 304-305.

Trudno dziś na te pytania odpowiedzieć, mając na uwadze to, co wydarzyło się na Wołyniu w 1939 r. Dziś w miejscu tej doniosłej świątyni, panteonu narodowego przy ul. Pomnikowej w Kowlu, wzniesionego ogromnym wysiłkiem całego narodu i władz państwowych znajduje się stadion sportowy, a zaznaczyć należy, że świątynia ta wzorowana była również na polskich kościołach pod wezwaniem św. Stanisława Biskupa i Męczennika wybudowanych na przełomie XIX i XX w. w Stanach Zjednoczonych: w Buffalo, Nowym Jorku, Chelsea. Ks. Feliks Sznarbachowski budując kościół w Kowlu, odwiedził co najmniej siedmiokrotnie parafię w Buffalo, jedną z najstarszych polskich parafii w Stanach Zjednoczonych, wygłaszając do jej wiernych ponad sto kazań¹⁴². Ona również podobnie jak parafia kowelska pełniła rolę centrum kultury polskiej.

REFERENCES-BIBLIOGRAFIA

Archival sources:

Archiwum Akt Nowych

Zespół: Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego [dalej: MWRiOP]

AAN, MWRiOP, Dep. V. Wyznań Religijnych. Referat Wyznań Katolickich. *Budowa, remont i konserwacja kościołów i budynków parafialnych w poszczególnych parafiach*. T. XIII, lit. KI-Kop, sygn. 708, nr mikrofilmu B 9702.

AAN, MWRiOP, Dep. V. Wyznań Religijnych. Referat Wyznań Katolickich. *Budowa, remont i konserwacja kościołów i budynków parafialnych. Wypłata konkordatowych funduszy budowlanych w latach 1924-1940*, sygn. 695, nr mikrofilmu B 9689.

Printed sources:

Schematyzm

Dioecesis Luceoriensis et Żytomiriensis nec non Ecclesiae per Podoliam Anno Domini [1892, 1894, 1902, 1904-1907].

Dioecesis Luceoriensis et Żytomiriensis nec non Ecclesiae per Podoliam Anno Domini [1921, 1923, 1925].

Elenchus Ecclesiarum et Cleri Saecularis et Regularis Dioecesis Luceoriensis pro Anno Domini [1929-1938].

Elenchus Ecclesiarum et Venerabilis Cleri Saecularis et Regularis Dioecesis Luceoriensis pro Anno Domini [1926-1928].

Elenchus Omnium Ecclesiarum et Universi Cleri Diecesium Luceoriensis et Żytomiriensis nec non Camenecensis Anno Domini [1910, 1914].

Elenchus Venerabilis Cleri Saecularis et Regularis Dioecesium Luceoriensis et Żytomiriensis Anno Domini 1920.

2. Legal sources

Dziennik Urzędowy Zarządu Cywilnego Ziem Wschodnich, Rok I, Nr 18, 17 września 1919, s. 163-175.

Dziennik Ustaw 1921 nr 4 poz. 18, s. 40-41.

3. Statistical sources

Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej *Statystyka Polski, Seria C, Zeszyt 70. Drugi Powszechny Spis Ludności z dn. 9 XII 1931 r. Mieszkania i Gospodarstwa Domowe. Ludność. Stosunki Zawodowe. Województwo wołyńskie*, Warszawa 1938.

¹⁴² Tamże, k. 308.

4. Press

- „Dziennik Wołyński” R. 3(1924), Nr 2.
 „Dziennik Wołyński” R. 3(1924), Nr 7.
 „Dziennik Wołyński” R. 3(1924), Nr 6.
 „Dziennik Wołyński” R. 3(1924), Nr 11.
 „Kwartalnik Statystyczny” T.1(1924), z. 1,
 „Polski Pomnik Kresowy” R. 1(1923), Nr 1.
 „Polski Pomnik Kresowy” R. 1(1923), Nr 2.
 „Polski Pomnik Kresowy” R. 2(1925), Nr 2.
 „Polski Pomnik Kresowy” R. 2(1925), Nr 3.
 „Polski Pomnik Kresowy” R. 2(1925), Nr 4-5(10-11) (kwiecień i maj)
 „Polski Pomnik Kresowy” R. 2(1925), Nr 8.
 „Polski Pomnik Kresowy” R. 2(1925), Nr 9.
 „Przegląd Lubelsko-Kresowy” R. I(1925), nr 6.
 „Przewodnik Katolicki. Pismo ilustrowane dla Rodzin Katolickich” R. 34 (1928), Nr 48.
 „Wiadomości Turystyczne. Organ Polskiej i Wszechświatowej Turystyki. Województwo Wołyńskie”, Rok II (styczeń 1932), Nr 1.
 „Ziemia. Tygodnik Krajoznawczy Ilustrowany” Rok V(1919), Nr 44-52, 31 grudnia 1919 r.

Studies:

- Bonkowicz-Sittauer J., *Osadnictwo wojskowe*, „Rocznik Wołyński” 3(1934), s. 516-550.
 Borzęcki J., *Pokój ryski 1921 roku i kształtowanie się międzywojennej Europy Wschodniej*, Warszawa 2012.
 Chojnowski A., *Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921-1939*, Wrocław 1979.
 Dębowska M., *Diecezja łucka za rządów biskupa Adolfa Piotra Szelągka (1926-1945)*, [w:] *Sługa Boży biskup Adolf Piotr Szeląg. Życie, działalność i duchowość*, red. R. Dmowski, L. Zygnier, Ciechanów 2017, s. 51-73.
 Dzwonkowski R., *Kościół katolicki w ZSSR 1917-1939. Zarys historii*, Lublin 1997.
 Dzwonkowski R., *Losy duchowieństwa katolickiego w ZSSR 1917-1939. Martyrologium*, Lublin 1998.
 Epsztein T., *Polska własność ziemska na Ukrainie (gubernia kijowska, podolska i wołyńska) w 1890 r.*, Warszawa 2008.
 Filipowicz J., *Album kapłanów Diecezji Łucko-Żytomierskiej*, Kijów 1917.
 Głowacka L., Żak A. Cz., *Osadnictwo wojskowe na Wołyniu w latach 1921-1939 w świetle dokumentów Centralnego Archiwum Wojskowego*, „Biuletyn Wojskowej Służby Archiwalnej”, 28(2006), s. 140-164.
 Hałaburda M., Szczepaniak J., *Katalog kościołów oraz duchowieństwa diecezjalnego i zakonnego diecezji łuckiej (1926-1938). Instytucje diecezjalne, kościoły parafialne, filialne i kaplice, duchowieństwo parafialne i zakonne*, Cz. VII, t. 5, Kraków 2014.
 Hryciuk G., *Przemiany narodowościowe i ludnościowe w Galicji Wschodniej i na Wołyniu w latach 1931-1948*, Toruń 2005.
 Kęsik J., *Województwo wołyńskie pod rządami Henryka Józefowskiego*, „Niepodległość i Pamięć” 15(2008) Nr 1(27), s. 177-203.
Konkordat pomiędzy Stolicą Apostolską a Polską z 1925 i 1993 roku. Katalog dokumentów, oprac. J. Staszków, Kraków 2006.
 Kumor B., *Ustrój i organizacja Kościoła polskiego w okresie niewoli narodowej (1772-1918)*, Kraków 1980.

- Łukomski S., *Konkordat zawarty dnia 10 lutego 1925 roku pomiędzy Stolicą Apostolską i Rzeczpospolitą Polską*, Łomża 1934.
- Malinowski M., Kołosok B., *Zarys dziejów diecezji łuckiej oraz katedry św. Piotra i Pawła w Łucku. Ze słowem wstępnym Ks. Arcybiskupa Mariana Jaworskiego Metropolity Lwowskiego Obrządku Łacińskiego, Kalwaria Zebrzydowska* 1993.
- Mędrzecki W., *Polacy i ich Wołyń 1921-1939*, „Niepodległość i Pamięć” 27(2008), s. 125-151.
- Mędrzecki W., *Polacy na Wołyniu w okresie międzywojennym*, [w:] *Polacy i Kościół rzymskokatolicki na Wołyniu w latach 1918-1997. Materiały z międzynarodowej sesji naukowej zorganizowanej w Lublinie w dniach 9-10 grudnia 1997 r.*, oprac. L. Popek, Lublin 1999, s. 13-21.
- Mędrzecki W., *Przemiany społeczne i polityczne na Wołyniu w latach 1917-1921*, [w:] *Polacy i Kościół rzymskokatolicki na Wołyniu w latach 1918-1997. Materiały z międzynarodowej sesji naukowej zorganizowanej w Lublinie w dniach 9-10 grudnia 1997 r.*, oprac. L. Popek, Lublin 1999, s. 153-188.
- Mędrzecki W., *Województwo wołyńskie 1921-1939. Elementy przemian cywilizacyjnych, społecznych i politycznych*, Wrocław 1988.
- Orłowicz M., *Ilustrowany przewodnik po Wołyniu. Z 101 ilustracjami i mapką województwa*, Łuck 1929.
- Ormicki W., *Z geografii gospodarczej Wołynia*, „Rocznik Wołyński” 1(1930), s. 107-125.
- Popek L., *Diecezja łucka w okresie międzywojennym i podczas II wojny światowej*, [w:] *Polacy i Kościół rzymskokatolicki na Wołyniu w latach 1918-1997. Materiały z międzynarodowej sesji naukowej zorganizowanej w Lublinie w dniach 9-10 grudnia 1997 r.*, oprac. L. Popek, Lublin 1999, s. 23-46.
- Popek L., *Świątynie Wołynia. T. 1*, Lublin 1997.
- Rachwalski E., *Kowel. Przewodnik historyczny*, Wrocław 2004.
- Radlicz H., *Uwagi o zaludnieniu wschodnich województw Rzeczypospolitej Polskiej*, „Kwartalnik Statystyczny”, 11(1934), z. 2, s. 279-365.
- Romanowski T., *Kowel i powiat kowelski. Krótki zarys historyczno-geograficzny*, [bmw 1936 r.].
- Rosowski W., *Sznarbachowski Feliks Witold, pseud. Kresowiec (1876-1931)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, T. XLVIII, Warszawa-Kraków 2012-2013, s. 461-463.
- Rühle E., *Studjum powiatu kowelskiego*, „Rocznik Wołyński” 4-5(1936-1937) [wyd. 1937], s. 173-408.
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski, t. IV, Warszawa 1883, s. 516-517;
- Stobniak-Smogorzewska J., *Kresowe osadnictwo wojskowe 1920-1945*, Warszawa 2003.
- Szabała J., *Gospodarstwa osadników polskich na Wołyniu w latach 1921-1939*, „Rocznik Chełmski” 9(2003), s. 217-227.
- Szczepaniak J., *Katalog kościołów oraz duchowieństwa diecezjalnego i zakonnego diecezji łuckiej i żytomierskiej (1920-1921, 1923, 1925)*, Cz. 7, t. 4, Kraków 2014.
- Sznarbachowski F., *Początek i dzieje Rzymsko-Katolickiej Djecezji Łucko-Żytomierskiej, obecnie Łuckiej w zarysie*, Warszawa 1926.
- Wisłocki J., *Konkordat polski z 1925 roku. Zagadnienia prawnopolityczne*, Poznań 1977.
- Wisłocki J., *Uposażenie Kościoła i duchowieństwa katolickiego w Polsce 1918-1939*, Poznań 1981.

